

Δ. ΣΟΛΩΜΟΥ
Α΄ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΠΟΛΙΟΡΚΙΣΜΕΝΩΝ
ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στη μνήμη της Ελένης Τσαντσάνογλου

Στόχος αυτής της εργασίας είναι η εκδοτική αναθεώρηση του Α΄ Σχεδιασματος των *Ελευθέρων Πολιορκισμένων* (στο εξής: *ΕΠ*) και η αναψηλάφηση της σχέσης του μισοτελειωμένου ποιήματος με τη *Γυναίκα της Ζάκυθος* (στο εξής: *ΓΖ*). Η εκδοτική αναθεώρηση στηρίχθηκε στην έκδοση των *Αυτογράφων Έργων* (στο εξής: *ΑΕ*) του Σολωμού από τον Λίνο Πολίτη (τ. 1-2, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 1964), στις εκδοτικές προτάσεις της Ε. Τσαντσάνογλου, στις χρήσιμες υποδείξεις που περιέχονται στη διδακτορική διατριβή του L. Coutelle και στη σχετική αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία μου*.

Στην έκδοση που ακολουθεί έκρινα πως έπρεπε να προβώ σε κάποιες

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω εδώ την Κ. Τικτοπούλου για τις μεταφράσεις της των ιταλικών στοχασμών και σχεδιασμάτων του Β΄ Σχεδιασματος των *ΕΠ* και για τις πάντα χρήσιμες υποδείξεις της. Στην ίδια οφείλουμε και τη συνέχιση του έργου της Ε. Τσαντσάνογλου, όπως αυτό διαφαίνεται στην επανέκδοση των *ΑΕ* του Σολωμού: *Η Γυναίκα της Ζακύνθος*, τχ. Α΄, «Αντί Προλόγου», Αθήνα, ΑΠΘ - ΜΙΕΤ - ΕΚΕΒΙ, 1998.

Η εργασία, σε πρώτη μορφή, είχε εκπονηθεί υπό την εποπτεία της Ε. Τσαντσάνογλου ως πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία (1985-1988). Δεν είχα θεωρήσει αναγκαία τη δημοσίευσή της, εφόσον η πρότασή μου να εκδοθεί το Α΄ Σχεδιάσμα των *ΕΠ* ενσωματωμένο στη *ΓΖ* έγινε δεκτή στις εκδόσεις της: (α) *Η Γυναίκα της Ζάκυθος*. Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου, εγκάτοικου εις ξωκλήσι Ζακύνθου. Εισαγωγή, Αναλυτική Έκδοση, Σημειώσεις - Σχόλια Ε. Τσαντσάνογλου, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 1991 (= *ΓΖ/1991*). (β) Χρηστική έκδοση της Β΄ και Γ΄ επεξεργασίας της *ΓΖ* με τον ίδιο τίτλο, εισαγωγή και γλωσσάρι της ίδιας, εικονογραφημένη από τον Χρόνη Μπότσογλου, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1993 (= *ΓΖ/1993*). Η μεταπτυχιακή εργασία μου χρησιμοποιήθηκε από αρκετούς έγκυρους μελετητές του Σολωμού, που την παραθέτουν. Το γεγονός αυτό – και η παρότρυνση του Γ. Κεχαγιόγλου – με ενθάρρυναν να την ξαναγράψω, με σκοπό να γίνει ευρύτερα προσιτή. Προτίμησα να περιοριστώ στην «Αναλυτική Έκδοση», εφόσον σε ανακοίνωση του 1996 έδωσα τα βασικά πορίσματα της εργασίας του 1988 και μια ερμηνευτική έκδοση για διδακτική χρήση (βλ. στον τόμο: «Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας», Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης, ΑΠΘ, Τομέας ΜΝΕΣ, Θεσσαλονίκη, 25-27 Απριλίου 1996, επιμ. Χ. Καράογλου, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 257-275 [= Αγγελόπουλος, Α΄ Σχ.]). Οι ερμηνευτικές εκδόσεις, όμως, δεν είναι δεσμευτικές, και ίσως είναι φυσικό να αντιμετωπίζονται με καχυποψία, όταν ο αναγνώστης δεν γνωρίζει πώς καταρτίστηκε το κείμενο.

αλλαγές, προσθήκες και αφαιρέσεις, σε σχέση με την αρχική δοκιμή μου. Προσπάθησα να προσαρμόσω τις βιβλιογραφικές μου αναφορές σε δημοσιευμένες τώρα (αδημοσίευτες τότε) εργασίες και να ενσωματώσω τη βιβλιογραφική «σοδειά» δώδεκα χρόνων.

Οι πιο συχνές συντομογραφίες¹ που χρησιμοποιώ είναι οι εξής:

- ΑΑ = χφ Ακαδημίας Αθηνών.
 ΕΒ Φ = χφ Εθνικής Βιβλιοθήκης, Φιλολογικά.
 Ζ = χφ Ζακύνθου.
 ΓΖ = *Γυναίκα της Ζάκυθος*.
 ΕΠ = *Ελεύθεροι Πολιορκισμένοι* (ο ποιητής χρησιμοποιεί αυτόν τον τίτλο - ΑΕ 423 - για το Β' Σχεδιάσμα).
 Άπαντα 1 = Δ. Σολωμός, Άπαντα, τ. 1: *Ποιήματα*, επιμ. - σημειώσεις Λ. Πολίτης, Αθήνα, Ίκαρος [1948], ⁵1986.
 Άπαντα 2 = Δ. Σολωμός, Άπαντα, τ. 2: *Πεζά και Ιταλικά*, επιμ. - σημειώσεις Λ. Πολίτης, Αθήνα, Ίκαρος [1955], ⁴1986.
 Άπαντα 2π = Δ. Σολωμός, Άπαντα, τ. 2, Παράρτημα: *Ιταλικά ποιήματα και πεζά*, μτφρ. Λ. Πολίτης (με συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη), Αθήνα, Ίκαρος [1960], ²1969.
 Άπαντα 3 = Δ. Σολωμός, Άπαντα, τ. 3: *Αλληλογραφία*, επιμ. - μτφρ. - σημειώσεις Λ. Πολίτης, Αθήνα, Ίκαρος, 1991.
 Λανθάνουσα = Ε. Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζ11. Εκδοτική δοκιμή*, Αθήνα, Ερμής, 1982.

1. Το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ στα ΑΕ του Δ. Σολωμού

Το ποιητικό υλικό του Α' Σχεδιασματος των ΕΠ το βρίσκουμε στις σελίδες δύο διαφορετικών τετραδίων του Σολωμού. Στο τετράδιο Ζ13, όπου ο Σολωμός έχει γράψει τη *Γυναίκα της Ζάκυθος*, και στο ΕΒ Φ92 (άλλοτε Ζ1), όπου είναι γραμμένη με χέρι αντιγραφέα - του Γεώργιου Δε Ρώσση² - η ωδή *Εις τον θάνατο του Λόρδου Βύρωνα*. Το κείμενο έχει διαγραφές και διορθώσεις με το χέρι του Σολωμού (ΑΕ 2, 593). Οι στίχοι του Α' Σχεδιασματος των ΕΠ και ό,τι άλλο ανήκει στο ποίημα - πεζά σχεδιάσματα στίχων στα ιταλικά και ένας στοχασμός³ - είναι επίσης γραμμένα με το χέρι του Σολωμού (ΑΕ 2, 594).

1. Για τα εκδοτικά σημάδια: Βλ. ΑΕ 2, η', και *Λανθάνουσα*, σσ. 189-190.

2. Για το χέρι του αντιγραφέα - αν ο γραφικός χαρακτήρας είναι του Λουδοβίκου Στράνη ή του Γεώργιου Δε Ρώσση - βλ. Πολίτης, ΑΕ 2, σ. 593. L. Coutelle, «Τρεις γραμματικοί του Σολωμού», *Ο Εραμιστής* 5 (1967) 11-16 (Τώρα: L. Coutelle, *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό [1965-1989]*. Αθήνα, Νεφέλη, 1990, σσ. 54-60). Και μια συνόψιση: Ε. Τσαντσάνογλου, *Λανθάνουσα*, σ. 317 σημ. 4.

3. Για τη διάκριση ανάμεσα σε σχεδιάσματα, στοχασμούς και σημειώσεις του Σολωμού Ε. Τσαντσάνογλου, *ό.π.*, σ. 173.

1.1 Z13

α) Στο τετράδιο Z13, φ. 15β (= AE 282) υπάρχουν επεξεργασίες στίχων της πρώτης στροφής, ενσωματωμένες στο κείμενο της ΓΖ. Από αυτές τις επεξεργασίες έχει συγκροτήσει ο Πολυλάς στην έκδοσή του το ποιητικό κείμενο του πρώτου αποσπάσματος (= Απαντα 1, 211-214, και AE 282,34-39). Επίσης στο φ. 14α (= AE 279) συναντούμε μια στροφή που έχει το ίδιο θεματικό υλικό με το τρίτο απόσπασμα της έκδοσης Πολυλά, αλλά δεν ταυτίζεται μ' αυτή, γιατί διαφέρει κάπως ο πρώτος στίχος: «γρικόουν να ταράζει» (Πολυλάς), «μιαν άλλη γρικάνε» (φ. 14α = AE 279,1). Ο Πολίτης έχει θέσει το πρώτο τετράστιχο της στροφής αυτής στις παραλλαγές του τρίτου αποσπάσματος (Απαντα 1, 213 και 355). Το φύλλο αυτό – φ. 14 (= AE 279-280) – ήταν πρόσθετο στο τετράδιο Z13, κολλημένο με βουλοκέρι και «πιθανότατα» η στροφή που ανήκει στο Α' Σχεδιάσμα ήταν γραμμένη «πριν από το κόλλημα του φύλλου στο τετράδιο» (AE 2,595). Ο Σολωμός, αφού έγραψε τη στροφή αυτή, γύρισε το φ. 14α ανάποδα για να σημειώσει στοχασμούς και επεξεργασίες που αφορούν το κείμενο της ΓΖ, του φ. 15 (= AE 281-282).

β) Στην τελευταία σελίδα του Z13, στο φ. 23β (= AE 298) υπάρχουν στίχοι στο ίδιο αμφιβραχικό (ή μεσοτονικό) μέτρο με τους στίχους του Α' Σχεδίσματος των ΕΠ⁴. Οι πρώτοι τρεις στίχοι (= AE 298β,1-3), σύμφωνα με τον Πολίτη, ίσως να ανήκουν στο τραγούδι του Διαβόλου-Νάνου ή ίσως να αποτείνονται σ' αυτόν (ΓΖ/1944, 111). Οι στίχοι αυτοί είναι οι εξής: «γιά κάμε / γιά νίκησε τώρα / γιατί 'ναι η στερνή σου». Η Ε. Τσαντσάνογλου (ΓΖ/1991, 113-114) εντάσσει όλους αυτούς τους στίχους και τα σχεδιάσματα στίχων της β' στήλης (AE 298) στις επεξεργασίες του Α' Σχεδίσματος των ΕΠ και τα χρονολογεί διστακτικά στα 1829-1833, περίοδο της β' επεξεργασίας της ΓΖ. Στο επόμενο κεφάλαιο, όπου κάνω λόγο για τη χρονολόγηση, υποστηρίζω την άποψη ότι γράφτηκαν στα 1833-1834, δεν σχετίζονται με την ενσωμάτωση του Α' Σχεδίσματος των ΕΠ στη ΓΖ, υιοθετώντας έτσι εκείνη την υπόθεση της Ε. Τσαντσάνογλου (ό.π., 113), υπόθεση την οποία θεώρησε πιο αδύναμη. Οι επεξεργασίες αυτές, του φ. 23β (= AE 298β) δεν πειθαρχούν στο τέχνασμα της απόκρυψης (βλ. εδώ στο οικείο κεφάλαιο): η επιστράτευση της γραφολογίας ίσως λύσει οριστικά το ζήτημα. Ο γραφικός χαρακτήρας μοιάζει πολύ με εκείνον που χρησιμοποίησε ο ποιητής στα δέκα δίστιχα που οριοθετούν την αρχή του Β' Σχεδίσματος των ΕΠ (= AE 407,1-21).

1.2. EB Φ92

Στο τετράδιο EB Φ92 (AE 2, 594) συναντούμε όλο το υπόλοιπο ποιητικό υλικό του Α' Σχεδίσματος (= AE 251-253). Τα φφ. 44β και 47α είναι άγραφα. Το φ. 47β (= AE 254), η τελευταία σελίδα του τετραδίου, περιέχει στροφές από την ωδή *Εις τον θάνατο του Λόρδου Βύρωνα*, γραμμένες με το χέρι του Σολωμού.

Τις τρεις από τις τέσσερις σελίδες των φφ. 45 και 46 (φφ. 45α, 46α και 46β) ο Σολωμός τις χωρίζει σε δύο στήλες. Αυτό φαίνεται πολύ καθαρά στο φ. 46α (= AE 252α,β) όπου είναι γραμμένες και οι δύο στήλες, αλλά φαίνεται και στις άλλες δύο σελίδες (φφ. 45α και 46β), όπου εύκολα καταλαβαίνει κανείς αν είναι γραμμένη η δεξιά ή η αριστερή στήλη. Αντίθετα, η σελίδα 45β δεν είναι χωρι-

4. Α. Πολίτης, *Σολωμού, Η Γυναίκα της Ζάκυνθος (1944)*, Αθήνα, Ίκαρος, 1983 (φωτολιθ. ανατ.), σ. 111 (= ΓΖ/1944).

σμένη σε δύο στήλες. Αυτό φαίνεται καθαρά μόνο στον τ. 1 των ΑΕ, όπου υπάρχει η φωτοτυπία του αυτογράφου. Στον τ. 2, όπου υπάρχει η τυπογραφική μεταγραφή του αυτογράφου, ο μελετητής μπορεί να παραπλανηθεί, εφόσον δεν φαίνεται πόσος είναι ο άγραφος χώρος του φύλλου, αν και ο Πολίτης δηλώνει το ακριβές μέγεθος στις «Σημειώσεις» του.

Στο φ. 45α (= ΑΕ 251), στην αριστερή στήλη, είναι γραμμένοι έξι στίχοι: «το μελάνι πολύ ξεθωριασμένο» (ΑΕ 2,594). Οι τέσσερις πρώτοι στίχοι ανήκουν στην πρώτη στροφή του ποιήματος, ενώ οι δύο επόμενοι στη δεύτερη στροφή. Η δεξιά στήλη είναι λευκή.

Στο φ. 45β (= ΑΕ 141α) «με γράψιμο προσεγγμένο και καθαρό»⁵ ο Σολωμός έχει γράψει τρεις οκτάστιχες στροφές, τα αποσπάσματα 2-3 του Α' Σχεδιάσματος στην έκδοση Πολυλά. Η δεξιά στήλη του φ. 45α είναι – όπως ήδη σημείωσα – λευκή, πιθανότατα για να επεξεργαστεί αργότερα ο ποιητής σ' αυτόν τον χώρο την πρώτη και δεύτερη στροφή.

Στο φ. 46α (= ΑΕ 252) είναι γραμμένες και οι δύο στήλες. Στην αριστερή στήλη του φ. 46α (= ΑΕ 252β) είναι καταγραμμένοι 21 στίχοι με το ίδιο καθαρό και προσεγγμένο γράψιμο του φ. 45β. Πρόκειται για τα αποσπάσματα 4-7 της έκδοσης Πολυλά και πέντε στίχοι που ανήκουν στην πρώτη στροφή του ποιήματος. Μόνον ο τελευταίος στίχος αυτής της στήλης – ο εικοστός δεύτερος – είναι γραμμένος με άλλο μελάνι αραιότερο και με γράψιμο όχι πια τόσο προσεγγμένο (ΑΕ 2, 594). Η περιγραφή της γραφής του Σολωμού από τον Λ. Πολίτη είναι ακριβής και γι' αυτό πολύτιμη. Στο φ. 45β και στην αριστερή στήλη του φ. 46α (στίχοι 1-21) ο Σολωμός πιστεύω πως καθαρογράφει το κείμενο αντιγράφοντας από κάποιο παλαιότερο αυτόγραφο το οποίο δεν σώθηκε. Σ' αυτή την άποψη που διατυπώνω εδώ συνηγορεί εκτός από την παλαιογραφική σημείωση του Λ. Πολίτη που μιλάει για «καθαρό και προσεγγμένο γράψιμο» και το γεγονός ότι δεν συναντούμε – σ' αυτές τις στήλες – διαγραφές και διορθώσεις, αν εξαιρέσουμε την υπογράμμιση της λέξης «Ο Άνδρας» και την ταυτόχρονη αντικατάστασή της από τη λέξη «Σουλιώτης». Αντίθετα, ο τελευταίος στίχος της αριστερής στήλης του φ. 46α (= ΑΕ 252β,22) και η δεξιά στήλη του φ. 46α (= ΑΕ 252γ), όπως παρατηρεί ο Πολίτης, είναι γραμμένα «με άλλο μελάνι αραιότερο και με γράψιμο όχι πια τόσο προσεγγμένο – ασφαλώς κάπως υστερώτερη επεξεργασία» (ΑΕ 2,594). Και για την αριστερή στήλη του φ. 46α (= ΑΕ 253) σημειώνει: «Με το ίδιο ξεθωριασμένο μελάνι του 252 ΓΖ γράψιμο ακόμα πιο απρόσεχτο» (ΑΕ 2,594). Η «κάπως υστερώτερη» αυτή επεξεργασία δεν απέχει χρονικά πολύ από την προηγούμενη που χαρακτηρίζεται από «καθαρό και προσεγγμένο γράψιμο» (ΓΖ/1944, 112). Στις δύο αυτές στήλες, που αφορούν την υστερότερη επεξεργασία, ο Σολωμός επεξεργάζεται το πρώτο τετράστιχο του τρίτου αποσπάσματος της έκδοσης Πολυλά, καταγράφει νέο θεματικό υλικό και αντικαθιστά το θεματικό υλικό του πρώτου τετράστιχου του τέταρτου αποσπάσματος της έκδοσης Πολυλά με καινούριο.

Η δεξιά στήλη του φ. 46β και το φ. 47α (= ΑΕ 253) έμειναν άγραφα, πιθανώς για να συνεχίσει ο Σολωμός σ' αυτό το χώρο τις επεξεργασίες του ποιήματος⁶.

5. ΑΕ 2, σ. 594. Ο Πολίτης συσχετίζει αυτό το γράψιμο με το γράψιμο της σελίδας 243 (α,15-21) και το χαρακτηρίζει «σπάνιο τρόπο γραφής» του Σολωμού: ΑΕ 2, σ. 594.

6. L. Coutelle, *Formation Poétique de Solomos (1815-1833)* (ιδ. διατρ., Aix en Provence 1969), Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 318 (= *Formation*).

2. Χρονολόγηση

Το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ αναφέρεται στην πτώση του Μεσολογγιού. Το Μεσολόγγι έπεσε στις 10 προς 11 Απριλίου του 1826. Ο Πολυλάς στα «Προλεγόμενά» του (1859) δίνει την εξής πληροφορία: «Και σύγχρονα με το πέσιμο του Μεσολογγιού εγράφησαν οι σωζόμενες στροφές του Α' Σχεδίασματος», Άπαντα 1, 24).

Ο Λ. Πολίτης διεφώνησε στη χρονολόγηση με τον Πολυλά και χρονολόγησε όλο το ποιητικό υλικό του Α' Σχεδίασματος (όχι την ΑΕ 298) στα 1828-1829. Ο Πολίτης έφτασε στη χρονολόγηση αυτή, αφού χρονολόγησε με ασφάλεια το χφ ΕΒ Φ92 «μετά τον Δεκέμβρη του 1828, το νωρίτερο στους πρώτους μήνες του 1829» (ΑΕ 2, 593).

Σύμφωνα μ' αυτή τη χρονολόγηση, και εφόσον το περισσότερο ποιητικό υλικό του Α' Σχεδίασματος των ΕΠ έχει καταγραφεί στο τέλος αυτού του τετραδίου, ο Λ. Πολίτης χρονολόγησε το Α' Σχεδιάσμα περίπου την ίδια εποχή, «γύρω στα 1828-1829» (Πολίτης ΓΖ/1944, 112, και Cou-telle, *Formation*, 318). Ο Πολίτης πρόσεξε ακόμα ότι κάποιες αυτόγραφες διορθώσεις του Σολωμού στην ωδή *Εις τον θάνατο του Λόρδου Βύρωνα* έχουν τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα του Α' Σχεδίασματος⁷. Αργότερα, όμως (1978), στην *Ιστορία* του, κατέληξε στη χρονολόγηση «γύρω στα 1830»⁸.

2.1. Οι ενδοκειμενικές πληροφορίες, που προσφέρουν τα ΑΕ του Σολωμού, και οι παλαιογραφικές παρατηρήσεις του Λ. Πολίτη, επιτρέπουν μια ακριβέστερη χρονολόγηση του ποιητικού υλικού του Α' Σχεδίασματος. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι επεξεργασίες στίχων της πρώτης στροφής που είναι ενσωματωμένες στη ΓΖ γράφτηκαν κατά τη Β' επεξεργασία της, που διαρκεί από τον Δεκέμβριο του 1829-28 Νοεμβρίου του 1833 (ΓΖ/1991, ιη'-ιθ'). Μέσα στα ίδια χρονικά όρια πρέπει να χρονολογήσουμε, όπως θα δείξω στη συνέχεια, όλες τις γραφές του ανολοκλήρωτου Α' Σχεδίασματος (εκτός από εκείνες της σελίδας 298β των ΑΕ).

Εδώ, αυτό που μ' ενδιαφέρει, ως επικουρία στην εκδοτική αναθεώρηση που επιχειρώ, είναι να δείξω ποιες γραφές είναι προγενέστερες και ποιες μεταγενέστερες. Ταυτόχρονα, όμως, έχω σκοπό να δείξω ότι η μαρτυρία του Πολυλά, που είχε άμεση γνωριμία με το Σολωμό, έχει βάση αληθείας.

Ο Πολυλάς, όπως υποστήριξε ο Πολίτης, «μας επλούτισε στα “Προλεγόμενά” του (στην έκδοση των *Ευρισκομένων* [1859]), και με μια απόλυτα εξακριβωμένη χρονολογία των ποιημάτων του Σολωμού, στηριγμένος είτε στη γνώση που είχε των σταθμών της ζωής και του έργου του ποιητή είτε σε τεκμήρια εξωτερικά» (*Γύρω στον Σολωμό*, 116). Ο Πολυλάς σίγουρα έχει λάθος όσον αφορά τις επεξεργασίες στίχων του Α' Σχεδίασματος των ΕΠ που συναντούμε στο τετράδιο ΕΒ

7. Λ. Πολίτης, ΑΕ 2, σ. 594, και Λ. Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και Άρθρα* (1938-1982), Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1985, σ. 127 (= *Γύρω στον Σολωμό*).

8. Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1978, σ. 198.

Φ92 και στο Z13, έχει όμως τελείως λάθος; Ο ίδιος ο Πολίτης δέχτηκε ότι «η πρώτη ιδέα για το ποίημα (τους ΕΠ) χρονολογείται από την ίδια εποχή με τα γεγονότα (Γύρω στον Σολωμό, 372). Ο Πολίτης κάνει λόγο για «ιδέα» και όχι για «επεξεργασία», δέχεται, λοιπόν, εν μέρει, την πληροφορία του Πολυλά ως σωστή.

Κάποιες ενδοκειμενικές πληροφορίες συνηγορούν για την άποψη ότι υπήρχαν προγενέστερα αυτόγραφα του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ που δεν σώθηκαν και που ενδεχομένως να γράφτηκαν στα 1826 (*Formation*, 319, σημ. 1). Το «καθαρό και προσεγμένο γράψιμο» του Σολωμού στο φ. 45β και στην αριστερή στήλη του φ. 46α (= ΑΕ 252α, β, 1-21) οδηγεί στη σκέψη πως υπήρχε κάποιο προγενέστερο αυτόγραφο από όπου ο Σολωμός αντέγραψε το ποιητικό υλικό. Ο στίχος «στεριές και ησιά» που βρίσκεται καθαρογραμμένος στο τέλος αυτής της επεξεργασίας, και προέρχεται από το Z13 (βλ. εδώ πιο κάτω), δε νομίζω πως αναιρεί την υπόθεση.

Ένας στοχασμός του Σολωμού, που μου τον υπέδειξε η Ε. Τσαντσάνογλου (ΓΖ/1991, σ. 109), στηρίζει την υπόθεση για την ύπαρξη ενός πεζού ιταλικού σχεδιάσματος του ποιήματος, σχεδιάσματος που δεν σώθηκε. Ο στοχασμός αυτός είναι γραμμένος ιταλικά στο φ. 15β του Z13 (= ΑΕ 282,35-36):

Nel Greco questa profezia in versi lirici etc.

= Στα Ελληνικά τούτη η προφητεία σε στίχους λυρικούς κτλ.

Εδώ, η οδηγία που δίνει ο ποιητής στον εαυτό του «Στα Ελληνικά» δεν μπορεί να σημαίνει διαφοροποίηση, δηλαδή όλο το υπόλοιπο κείμενο σε άλλη γλώσσα και αυτή η προφητεία στα ελληνικά, γιατί όλο το υπόλοιπο κείμενο της ΓΖ στο φ. 15β του Z13 (= ΑΕ 282) είναι γραμμένο ελληνικά. Ο στοχασμός πρέπει μάλλον να αναφέρεται σε ένα άλλο κείμενο, γραμμένο ιταλικά, το οποίο ο ποιητής θέλει να μεταγράψει στα ελληνικά, σε στίχους λυρικούς.

Δεξιά του στοχασμού, στο φ. 15β του Z13 (= ΑΕ 282,34-39), ο Σολωμός έχει γράψει έξι λυρικούς στίχους της πρώτης στροφής του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ. Στους στίχους αυτούς ο Σολωμός προτάσσει την πεζή φράση «[προφητεία απάνου] στο πέσιμο του Μισολογγιού» (φ.15β = ΑΕ 282,33). Ο δεικτικός χαρακτηρισμός «τούτη η προφητεία» δεν μπορεί να αναφέρεται πουθενά αλλού, παρά μόνον στο Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ. Έτσι, το μόνο που μπορούμε να σκεφτούμε, παρατηρεί η Ε. Τσαντσάνογλου, είναι μια προγενέστερη καταγραφή του θέματος των ΕΠ σε πεζό ιταλικό κείμενο, ανεξάρτητη από το κείμενο της ΓΖ και σύγχρονη, ενδεχομένως, με την πτώση του Μεσολογγιού στα 1826.

Ενδέχεται, λοιπόν, ο Πολυλάς να έχει παραπλανηθεί στη χρονολόγησή του, γνωρίζοντας – από πρώτο χέρι – πως ο Σολωμός είχε σχεδιάσει στα ιταλικά και είχε καταγράψει κάποιο θεματικό υλικό – σχετικό με κάποιο ποίημα για την πτώση του Μεσολογγιού – ήδη από το 1826. Δεν αποκλείω μάλιστα και κάποια θέματα να τα είχε επεξεργαστεί και σε ελληνικούς στίχους. Ο Σολωμός, λοιπόν, δίνει την οδηγία στον εαυτό του να μεταγράψει ένα ιταλικό πεζό σχεδιάσμα σε ελληνικούς λυρικούς στίχους, με σκοπό να το ενσωματώσει στο κείμενο της ΓΖ.

2.2. Στο τετράδιο Z13 ο Σολωμός έχει γράψει μερικούς στοχασμούς που συνδέονται με το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ. Σ' έναν στοχασμό-σχεδιάσμα, στο 1ο κεφάλαιο της ΓΖ, αντικριστά στη 12η παράγραφο (= ΑΕ 261β,13-16), δίνει την εξής οδηγία στον εαυτό του: «(Εύρες τόπο να βάλεις) είμαστε σα τη δροσιά που πέφτει στο(ν) κάμπο, κι απέκει τη(ν) παίρνει ο ήλιος».

Στο φ. 45α του EB Φ92 (= AE 251,5-6) ο Σολωμός έχει γράψει το δίστιχο «που πέφτει στο(ν) κάμπο/κι (ο) ήλιος τη(ν) παίρνει». Είναι φανερό ότι εδώ έχουμε μορφοποιημένο σε στίχους μέρος του προηγούμενου θεματικού υλικού. Ο στοχασμός-σχεδιάσμα στο φ. 3α του Z13 (= AE 261β,13-16) γράφεται αμέσως μετά την καθαρογράφηση της πρώτης μορφής της ΓΖ τον Δεκέμβριο του 1829 (AE 2, 594, και *Formation*, 379-396). Οι δύο στίχοι του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ στο φ. 45α του EB Φ92 (= AE 251,5-6) είναι μεταγενέστεροι του στοχασμού – σχεδιάσματος, εφόσον αποτελούν μερική επεξεργασία του. Επομένως, οι έξι στίχοι του φ. 45α του EB Φ92, που είναι γραμμένοι με το ίδιο μελάνι και τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα, πρέπει να είναι μεταγενέστεροι του στοχασμού-σχεδιάσματος (ό.π.), που γράφτηκε αμέσως μετά το Δεκέμβριο του 1829. Άρα οδηγούμαστε με ασφάλεια γύρω στα 1830.

2.3. Ένας άλλος στοχασμός-σχεδιάσμα του Σολωμού που συνεπικουρεί στην ακριβέστερη χρονολόγηση του ποιητικού υλικού του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ βρίσκεται στο φ. 14β του Z13 (= AE 280,41-42):

«στεριές και νησιά: si meta nell'ode»

= στεριές και νησιά: να μπει στην ωδή

Ο στίχος «στεριές και νησιά», τον οποίο ο Σολωμός θέλει να βάλει μέσα στην ωδή, είναι, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Λ. Πολίτης (ΓΖ/1944, και Άπαντα 1, 335), ο όγδοος στίχος της πρώτης στροφής (= AE 282,39-40), αλλά ως τμήμα πεζού κειμένου:

με μια φωνή που ενίκαιε την ταραχή του πολέμου και που μου φαινότουνα πως
θα την ακούνε νησιά και στεριές αρχίνησε να τραγουδάει τα ακόλουθα

(Η υπογράμμιση δική μου)

Το «νησιά και στεριές» ο Σολωμός το αποσπά από το πεζό κείμενο και το μετασχηματίζει σε στίχο αντιστρέφοντας τη σειρά των λέξεων – «στεριές και νησιά» – για να ομοιοκαταληκτεί με τον έκτο στίχο που λήγει στη λέξη «βυθά». Ο μετασχηματισμός αυτός εμφανίζεται για πρώτη φορά, όπως έδειξα, στο στοχασμό του Z13 (= AE 280,41-42) με την οδηγία «να μπει στην ωδή».

Ως στίχος πια το «στεριές και νησιά» επανεμφανίζεται στο EB Φ92 (= AE 252β,21-22 και 252γ,1) μέσα στο ποιητικό κείμενο του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ. Η μετακίνηση αυτή προσφέρει άλλη μια χρονολόγηση: Οι στίχοι της πρώτης στροφής, οι ενσωματωμένοι στο κείμενο της ΓΖ (= AE 282) είναι προγενέστεροι των επεξεργασιών που συναντούμε στο EB Φ92 (= AE 252-253).

2.4. Στο τέλος του Z13, ο Σολωμός σημειώνει στη δεξιά στήλη του φ. 23β (= AE 298β,4-6) τη χρονολογία που δηλώνει το τέλος της καθαρογράφησης της πρώτης επεξεργασίας της ΓΖ: «Διονύσιου Ιερομόναχου / 1829. Δεκ. / έγραψε εις Κερκ.» Στο ίδιο φύλλο και στην ίδια στήλη, λίγο πιο κάτω (= AE 298,8-10) ο Σολωμός έγραψε τον εξής στοχασμό που συνηγορεί στη χρονολόγηση του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ μετά το τέλος του 1829:

Το Μισολόγγι επάρθηκε του Βαΐωνε. Guarda se è il mese di Aprile.

= Το Μισολόγγι επάρθηκε του Βαΐωνε: Κοίταξε αν είναι το μήνα Απρίλη.

Ο Σολωμός στα 1826 θα ήξερε σίγουρα ότι το Μεσολόγγι έπεσε τον μήνα Απρίλη και είναι φυσικό να μη θυμάται στα 1829-1830. Στο EB Φ92 (= AE 253,2) ο Σολωμός γράφει για πρώτη φορά το θέμα του Πειρασμού: «Ο Έρωσ χορεύει / μαζί με το Μάη». Η χρονολογική ένδειξη «το Μάη» επαναλαμβάνεται τέσσερις

φορές στο ίδιο φύλλο χωρίς να διορθωθεί (= ΑΕ 253,2/6/12/19). Σε κανένα άλλο σημείο των επεξεργασιών της ΓΖ δεν αναφέρεται ο ποιητής στη χρονολογία πτώσης του Μεσολογγίου. Μόνο μια μεγάλη χρονική απόσταση από τον Απρίλη του 1826 δικαιολογεί τη λανθασμένη χρονική αναφορά στον μήνα Μάη.

Επομένως, οι επεξεργασίες του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ έχουν γραφτεί σίγουρα κάποια χρόνια μετά τον Απρίλη του 1826. Στο Β' Σχεδιάσμα των ΕΠ το λάθος διορθώνεται· εκτός από την πρώτη φορά που καταγράφει το θέμα του Πειρασμού σε ομοιοκατάληκτο 15σύλλαβο (= ΑΕ 407,20). Αυτό σημαίνει μάλλον ότι και αυτή η επεξεργασία προηγείται του στοχασμού που προανάφερα: «Κοίταξε αν είναι το μήνα Απρίλη».

Ο στοχασμός αυτός (= ΑΕ 298β,8-10) ίσως πρέπει να συσχετιστεί χρονικά με την απόφαση του Σολωμού να εγκαταλείψει την επεξεργασία της ΓΖ και να αξιοποιήσει το θέμα της πτώσης του Μεσολογγίου αυτοτελώς ή για κάποιο άλλο σύνθεμα⁹.

2.5. Στην επιστολή στον Μαρχορά (27.9.183) ο Σολωμός αυτοσαρκάζεται γιατί τον βασανίζει ο στοχασμός «για κανένα νέο είδος» (Άπαντα 3, 190-194). Η επιδίωξη του Σολωμού, κατά την κρίση μου, αφορά την παρουσίαση της ΓΖ ως «κυλίνδρου προφητειών» (ΑΕ 268 και ΓΖ/1991, 64-66). Η Ε. Τσαντσάνογλου (Λανθάνουσα, σσ. 160-161) θεωρεί ως νέο είδος το συνδυασμό σάτιρας και λυρικής ποίησης. Ο Γ. Βελουδής θεωρεί πως επιδίωξη του Σολωμού ήταν το ρομαντικό «απόσπασμα», ενώ ο Δ. Αγγελάτος προτείνει ως νέο είδος τη χρήση του βιβλικού στίχου (verset)¹⁰.

Οι απόψεις αυτές δεν αλληλοαποκλείονται, εφόσον ο ποιητής μάλλον εννοεί επιδίωξη «για κανένα νέο είδος» στα νέα ελληνικά. Κανένα από τα παραπάνω είδη δεν είναι νέο στην παγκόσμια λογοτεχνία. Επίσης εκείνο το «κανένα» δηλώνει μάλλον πληθυντικό αριθμό: επιδιώκει να μπολιάσει τη νεοελληνική λογοτεχνία με νέα είδη, με είδη που έχουν δοκιμαστεί στη θρησκευτική παράδοση και τη δυτική λογοτεχνία.

Στη χρονολόγηση του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ δεν παίζουν ρόλο οι απόψεις του Βελουδή και του Αγγελάτου. Η άποψη της Τσαντσάνογλου όμως παίζει καθοριστικό ρόλο, γιατί, γύρω στην εποχή κατά την οποία γράφεται το γράμμα στο Μαρχορά, πρέπει να αποφασίζεται και η ενσωμάτωση του λυρικού Α' Σχεδιάσματος στη σατιρική ΓΖ: στα 1830.

3. Το στιχουργικό μοντέλο

Το στιχουργικό μοντέλο του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ, όπως πολύ σωστά

9. Τη στενή σχέση ανάμεσα σ' αυτά τα δέκα δίστιχα (= ΑΕ 407) και το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ μου υπέδειξε η Κ. Τικτοπούλου.

10. Η Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου ανακάλυψε τη διακειμενική σχέση της ΓΖ με την Υπερκάλυψη του Φόσκολου, το 1960. Την Υπερκάλυψη μετέφρασε ο Α. Μπελεζίνης, Σπείρα 1, και 2-3 (1984) 2-36 και 5-42 αντίστοιχα. Πληροφορίες δίνουν τόσο η Ε. Τσαντσάνογλου (ΓΖ, 1991) όσο και ο Δ. Αγγελάτος, Το αφανές ποίημα του Δ. Σολωμού Η Γυναίκα της Ζάκυθος, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σσ. 95 και 116 (= Αφανές). Για το «ρομαντικό απόσπασμα» βλ. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός. Ρομαντική Ποίηση και Ποιητική. Οι γερμανικές πηγές, Αθήνα, Γνώση, 1989, σσ. 374-395 (= Ρομαντική).

παρατήρησε ο L. Coutelle, δεν είναι η στροφή αλλά το διστροφικό σύμπλεγμα (*Formation*, 320). Αυτό φαίνεται καθαρά από το μοναδικό τελειωμένο διστροφικό σύμπλεγμα του Α' Σχεδιάσματος, το απόσπασμα 2 της έκδοσης Πολυλά. Το διστροφικό σύμπλεγμα του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ παρουσιάζει ομοιότητες με το διστροφικό σύμπλεγμα που ο Λ. Πολίτης ονόμασε *εφτανησιώτικη στροφή*. «Το κύριό της χαρακτηριστικό», λέει ο Πολίτης, «είναι ότι στον τελευταίο στίχο περισσεύει μια ομοιοκαταληξία (οξύτονη πάντα), που θα βρει την ανταπόκρισή της στον τελευταίο στίχο της επόμενης στροφής – και τούτο δίνει μια ιδιαίτερη χάρη. Ο Σολωμός μεταχειρίστηκε τέτοιες στροφές τετράστιχες («Η αγνώριστη», «Κάκιωμα») και εξάστιχες («Η τρελή μάνα», «Εις Μοναχήν»)¹¹.

Το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ δεν είναι γραμμένο σε *εφτανησιώτικη στροφή*. Δεν περισσεύει μια ομοιοκαταληξία στον τελευταίο στίχο, η ομοιοκαταληξία όμως του τελευταίου στίχου (πάντα οξύτονη) βρίσκει ανταπόκριση στον τελευταίο στίχο της επόμενης στροφής (βαρύ - φθονεί). Η αδύναμη αυτή ομοιοκαταληξία (Άπαντα 1, 99) δεν είναι κοινή μόνο στον όγδοο, τελευταίο, στίχο των δύο αλληλένδετων στροφών, αλλά και στον έκτο, αντιστοίχως.

Το ποίημα είναι γραμμένο σε μεσοτονικό δίμετρο (υ-υυ-υ)¹². Κάθε στροφή έχει οκτώ στίχους από τους οποίους ο έκτος και ο όγδοος είναι συνταιριασμένοι σε ομοιοκαταληξία πλεχτή (ABAB), με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αδύναμης οξύτονης ομοιοκαταληξίας στον έκτο και στον όγδοο στίχο. Η ανταπόκριση που βρίσκει η αδύναμη ομοιοκαταληξία έκτου και όγδοου στίχου με τον έκτο και όγδοο της επόμενης στροφής μας αναγκάζει να μιλήσουμε για διστροφικό σύμπλεγμα. Το διστροφικό σύμπλεγμα του «Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ» έχει μια πιο αυστηρή μετρική μορφή από την *εφτανησιώτικη στροφή*, γιατί έχει περισσότερες αναγκαστικές ομοιοκαταληξίες.

11. Λ. Πολίτης, *Μετρικά*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, 1972, σσ. 119-120. Ο Σπαταλάς, σε εργασία προγενέστερη του Πολίτη, θεωρεί πως τα στροφικά αυτά ζευγάρια είναι ιταλικής προέλευσης, *Η Στιχουργική Τέχνη. Μελέτες για τη Νεοελληνική Μετρική* [1938], επιμ. Ε. Γαραντούδης - Α. Κατσιγιάννης, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σσ. 29 και 223. Ο Γαραντούδης συμφωνεί με την άποψη του Σπαταλά, «Για τη μετρική και τους μετρικούς του Σολωμού», στον τόμο: Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σολωμού. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999. Τις ίδιες απόψεις διατυπώνει στο: «Η μετρική του Σολωμού: Ρυθμός μικτός αλλά νόμμος;», *Αφιέρωμα στο Σολωμό της Π.Ε.Φ.*, Αθήνα 1998. Σε *εφτανησιώτικη στροφή* είναι γραμμένα και το «Δύο Αδέλφια» (ΑΕ 59 και Άπαντα, τ. 1, σσ. 166-173).

12. Σε μεσοτονικό μέτρο ο Σολωμός έχει γράψει και άλλα ποιήματα: Το «Εις Μάρκον Μπότσαρη» (ΑΕ 72-74 και Άπαντα 1, 137-138), το «Δύο Αδέλφια» (ΑΕ 56-59 και Άπαντα 1, 166-178) και το «Φωνούλα» (ΑΕ 29,1-9 και 60).

Το 2ο απόσπασμα της έκδοσης Πολυλά	Ρίμα
Παράμερα στέκει	A
Ο άντρας και κλαίει·	B
Αργά το τουφέκι	A
Σηκώνει και λέει:	B
«Σε τούτο το χέρι	Γ
Τι κάνεις εσύ;	Δ
Ο εχθρός μου το ξέρει	Γ
Πως μου είσαι βαρύ».	Δ
Της μάνας ώ λαύρα.	E
Τα τέκνα τριγύρου	Z
Φθαρμένα και μαύρα	E
Σαν ίσκιους ονειρού·	Z
Λαλεί το πουλάκι	H
Στου πόνου τη γη	Δ
Και βρίσκει σπυράκι	H
Και μάνα φθονεί.	Δ

Ο Παλαμάς σχολιάζει το μέτρο του ποιήματος σε άρθρο του για τον Σολωμό στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, στα 1933: «Στίχος του ποιήματος ο δωδεκασύλλαβος αμφίβραχης, ομοιοκατάληκτος· ομοιοκαταληξία και ρυθμός αρμόδια προς λυρική λακωνική θρηνωδία, αποκλείουσιν την με ανώτερον βήμα επικήν πρόβασιν, ως ολίγοι στίχοι μας φέρουν να το μαντεύσωμεν»¹³. Ο Παλαμάς υποστηρίζει ότι το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ έχει γραφτεί σε δωδεκασύλλαβο, άρα υπαινίσσεται ότι ο Σολωμός σπάζει τους στίχους στα δύο και κάθε στροφή έχει δύο δωδεκασύλλαβους και δύο εντεκασύλλαβους. Αυτό είναι λάθος, γιατί το δι-στροφικό σύμπλεγμα του Α' Σχεδιασματος των ΕΠ είναι οργανωμένο σε αναγκαστικές ομοιοκαταληξίες. Αντίθετα, ο Σολωμός συμπτύσσει δύο στίχους σε έναν τις στροφές 16-17 (= ΑΕ 56β,23-28) στην «Τρελή Μάνα». Έτσι το στιχουργικό μοντέλο μετασχηματίζεται σε ΑΑΒ ΓΓΒ. Κάθε στροφή έχει δύο δωδεκασύλλαβους και έναν εντεκασύλλαβο. Η «Τρελή Μάνα» όμως είναι γραμμένη σε εφτανησιώτικη στροφή, που δεν έχει τόσες αναγκαστικές ομοιοκαταληξίες. Εξάλλου, ο Σολωμός δεν συμπτύσσει πουθενά στα Αυτόγραφα του δύο στίχους του Α' Σχεδιασματος των ΕΠ σε έναν.

Ο Παλαμάς, επίσης, μιλάει για «λυρική λακωνική θρηνωδία». Το Α'

13. Κ. Παλαμάς, Δ. Σολωμός, επιμ. Μ. Χατζηγιακουμής, Αθήνα, Ερμής, 1970, σ. 160.

Σχεδιάγραμμα των ΕΠ είναι λυρικό και λακωνικό στην έκφραση, «θρηνωδία» όμως δεν θα το ονόμαζα. Ο χαρακτηρισμός «θρηνωδία» του Παλαμά οφείλεται στον Πολυλά, που γράφει: «ήταν, ως φαίνεται, συνθεμένο εις είδος προφητικού θρήνου εις το πέσιμο του Μεσολογγίου και λυρικό εις το σχήμα» (Άπαντα 1, 354. Η υπογράμμιση δική μου).

Το ακουστικό αποτέλεσμα από το ρυθμό και την ομοιοκαταληξία δεν είναι χάρη ή ελαφρότητα, όπως συμβαίνει στην εφτανησιώτικη στροφή, αλλά δημιουργεί την αίσθηση αναπόδραστης κατάληξης, απομόνωσης. Σ' αυτό συμβάλλει, κυρίως, η χρήση του μεσοτονικού διμέτρου¹⁴. Ίσως εξαιτίας αυτού του ρυθμού επαναφοράς του τόνου σε μονότονα σταθερά διαστήματα να οφείλονται οι χαρακτηρισμοί «θρηνωδία» και «θρήνος».

Για το είδος (ωδή) και για την έκταση του ποιήματος (περίπου 80 στίχοι) έχω γράψει αλλού (Αγγελόπουλος, Α' Σχ., 261, και *Formation*, 335).

4. Τα αλληλένδετα θέματα της Διχόνοιας, της Τιμωρίας και της Θείας Δικαιοσύνης και η υπαινικτική τους εμφάνιση μέσα στις επεξεργασίες του Α' Σχεδίου των ΕΠ

4.1. Τιμωρία για τη διχόνοια

Στο φ. 11α του Ζ13 ο Σολωμός έχει γράψει έναν ιταλικό στοχασμό που έχει προγραμματικό χαρακτήρα για το κεφάλαιο (21) της ΓΖ (ΓΖ/1991, κδ'-κε', 62, 77, 134 και 78-82), αλλά και για το Α' Σχεδιάγραμμα των ΕΠ που παρεμβάλλεται στο κεφάλαιο (23) (= κεφ. (5) στην έκδοση Πολίτη: Άπαντα 2, 41-44). Ο Σολωμός αναφέρεται στο Α' Σχεδιάγραμμα των ΕΠ είτε με τη λέξη «προφητεία» (ΑΕ 273β, 18 και 282, 33-34), είτε με τη λέξη «ωδή» (ΑΕ 280α, 42). Ο τίτλος Α' Σχεδίου των ΕΠ είναι του Πολυλά.

Nella scena del tumulto di Zante alle cannonate di Missolongio, sia netta questa idea in tutto il Fantasma dell'Incertezza della Cadutta anzi che ci sia speranza però con agitazione. Nei Zantiotti che parlano fra loro, nella donna che fa la parlata sulla riva, nella preghiera che fa un'altra – Così che sarà di terribile effetto la Profezia della caduta in pena della Discordia. (ΑΕ 273β, 4-20)

= Στη σκηνή του ανακατώματος στη Ζάκυνθο, με τις κανονιές από το Μισολόγγι, ας είναι σε όλη την Οπτασία καθαρή τούτη η ιδέα, πως δεν

14. Ο Σπαταλάς, ό.π., σ. 221, θεωρεί τα τρισύλλαβα μέτρα «αλύγιστους ρυθμούς» και ότι προέρχονται από τη λογία παράδοση (σ. 43). Ο Mirambel, *Η Νέα Ελληνική Γλώσσα. Περιγραφή και Ανάλυση*, μτφρ. Σ. Κ. Καρατζάς, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 1978, σ. 22, ωστόσο θεωρεί πως ο δάκτυλος και ο ανάπαιστος είναι πιο συχνόι ρυθμικοί τύποι στη νεοελληνική γλώσσα από τον ιαμβό ή τον τροχαίο.

είναι βέβαιο αν έπεσε το Μισολόγγι, και μάλιστα πως υπάρχει κάποια ελπίδα ανάμικτη ωστόσο με ανησυχία. Στους Ζακυθινούς που μιλούνε μεταξύ τους, στη γυναίκα που κάνει την ομιλία στην ακρογιαλιά, στην προσευχή που λέει μια άλλη. Έτσι που θα κάμει τρομερή εντύπωση η προφητεία για το πέσιμο σαν τιμωρία για τη Διχόνοια. (μτφρ. Λ. Πολίτης, Άπαντα 2, 68)

Ο στοχασμός αυτός του Σολωμού προκαλεί, αρχικά, αμηχανία: το θέμα της Διχόνοιας δεν εμφανίζεται μέσα στις επεξεργασίες του Α' Σχεδιασματος των ΕΠ [= «η προφητεία για το πέσιμο» στο κείμενο που προηγείται]. Εμφανίζεται όμως με τρόπο δυναμικό και προωθημένο σε ιταλικούς στοχασμούς του Σολωμού, που αφορούν το Β' Σχεδιασμα των ΕΠ: ΑΕ 401α,1-5, 409β,5-10, 409α,6-8, 412,22-24 (υπόδειξη Κ. Τικτοπούλου).

4.2. Ποιητική Δικαιοσύνη – Θεία Δικαιοσύνη

Είναι εμφανής η πρόθεση του Σολωμού να απονείμει ποιητική δικαιοσύνη τόσο στο Β' Σχεδιασμα των ΕΠ όσο και στο Α' Σχεδιασμα που οι πρώτοι του στίχοι είναι:

Το χάραμα επήρα
Του ήλιου το δρόμο
Κρεμώντας τη λύρα
Τη δίκαιη στον ώμο

«Η χρήση μιας “δίκαιης λύρας” υποβάλλει τη γενικότερη λειτουργία της ποιητικής δικαιοσύνης»¹⁵. Μέσα σ' αυτό το γενικό πλαίσιο απονομής ποιητικής δικαιοσύνης πρέπει να εντάξουμε και τη χρήση των αλληλένδετων θεμάτων της διχόνοιας των Ελλήνων και της τιμωρίας τους από τη θεία δικαιοσύνη. Και τα τρία θέματα – της διχόνοιας, της τιμωρίας και της θείας δικαιοσύνης – εμφανίζονται αλληλένδετα μέσα στο θεματικό υλικό του Α' Σχεδιασματος των ΕΠ, με τρόπο υπαινικτικό:

Il cielo è chiuso e non ode (ΑΕ 253,16-17)
= Ο ουρανός είναι κλειστός και δεν ακούει

Με άλλα λόγια: η θεία δικαιοσύνη θα τιμωρήσει τους Έλληνες για τη διχόνοια. Ο ουρανός δεν ακούει τις παρακλήσεις των Ελλήνων, αλλά και

15. Ε. Τσαντσάνογλου, «Δ. Σολωμός», στον τόμο: *Σάτιρα και Πολιτική στη Νεώτερη Ελλάδα. Από τον Σολωμό ως τον Καβάφη*, Αθήνα, Σχολή Μωραΐτη, 1979, σ. 18. Το όραμα του Μεσολογγιού από κάποιον ιερέα το πρωτοσυναντούμε στο *Λάμπρο*, Π. Παγκράτης, «Ο σατιρικός Σολωμός (Συνοπτικό διάγραμμα μιας πορείας)», στον τόμο: *Μνήμη Δ. Σολωμού. Διακόσια χρόνια από τη γέννησή του (1797-1857)*, Κέρκυρα, Εταιρία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1998, σ. 57, και Άπαντα 1, 164.

των φιλελλήνων, όπως καταλαβαίνω από ένα διαγραμμένο πεζό ιταλικό σχέδιασμα που προηγείται:

[† preganto † Isole e continenti] (AE 253,14)
= [† παρακαλούνε † Νησιά και στεριές]

Το θεματικό αυτό υλικό πιστεύω πως ο Σολωμός το διέγραψε γιατί σκόπευε να το επεξεργαστεί στη ΓΖ, στο κεφάλαιο μάλιστα όπου ενσωματώνει το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ:

(Nella) parlata Si dirà che non solamente la Cristianità, αλλά και οι αλλόφυλοι παρακαλούνε για μας. Είναι αδύνατο ο Θεός να μην ακούει τόσες φωνές. (AE 279α,14-18)

= (Στην ομιλία) Λένε πως όχι μόνον η Χριστιανοσύνη, αλλά και οι αλλόφυλοι παρακαλούνε για μας. Είναι αδύνατο ο Θεός να μην ακούει τόσες φωνές.

Nella parlata fra voti che pone la donna a tutta la cristianità. Aggiunger la voce di tutti i morti per la causa greca sui campi sulle valli sui monti, entro i torrenti sui mari. (AE 279β,14-20)

= Στην ομιλία ανάμεσα στα τάματα που βάζει στο στόμα όλης της χριστιανοσύνης, να προστεθεί και η φωνή όλων όσοι πέθαναν για την Ελλάδα στους κάμπους, στα λαγκάδια, στα βουνά, μέσα στις ρεματιές, στα πέλαγα. (μτφρ. Λ. Πολίτης, Άπαντα 2, 69)

4.3. Τιμωρία = Το πέσιμο του Μεσολογγιού

Αμφίβολο αν το θέμα της διχόνοιας θα εμφανιζόταν περισσότερο αναπτυγμένο μέσα στο θεματικό υλικό του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ, πέρα από την υπαινικτική του αναφορά (AE 253,16-17). Το βλέπουμε άλλωστε να προηγείται, στο κεφ. (21): «είδες να μαδάνε τη(ν) κότα κι ο αέρας να συνεπαίρνει τα πούπουλα; Έτζι πάει το έθνος» (AE 271β,11-14).

Το πέσιμο του Μεσολογγιού είναι η τιμωρία για τη διχόνοια, τιμωρία που επιβάλλεται από τη θεία δικαιοσύνη.

5. Το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ μέσα στη ΓΖ

5.1. Το τέχνασμα του οράματος και οι μεταστροφές της αφήγησης

Όταν τέλειωσε την καθαρογράφηση της Α' επεξεργασίας, τον Δεκέμβριο του 1829, ο ποιητής άρχισε τη συστηματική επεξεργασία του έργου (ΓΖ): γι' αυτόν τον λόγο είχε αφήσει τις δεξιές στήλες των σελίδων του τετραδίου άγραφες. Ορισμένα κεφάλαια δεν τα είχε καθόλου επεξεργαστεί ή για κάποιους λόγους δεν τον ικανοποιούσαν ήδη πριν αρχίσει την καθα-

ρογράφηση. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο Σολωμός άφησε λευκές σελίδες.

Ο λόγος για τον οποίο ο Σολωμός άφησε το φ. 15 του Ζ13 σχεδόν άγραφο (σχεδόν, γιατί καθαρόγραψε τέσσερις αριθμημένες παραγράφους και το νούμερο 5) είναι, πιστεύω, γιατί δεν τον ικανοποιούσε η σύνδεση των κεφαλαίων (23) και (24).

Το κεφάλαιο (24) εισάγει το τελευταίο μέρος του έργου: «Η κακία είναι το τέλος». Στα κεφάλαια (24)-(27) (=κεφ. (6)-(9) στην έκδοση Πολίτη) ο ιερομόναχος Διονύσιος μέσω του οράματος γίνεται αυτόπτης μάρτυρας των τελευταίων στιγμών και του φρικιαστικού θανάτου της γυναίκας της Ζάκυθος.

Στα κεφάλαια αυτά, (24)-(27), ο χρόνος δράσης έχει απομακρυνθεί από τα προηγούμενα κεφάλαια του έργου: ο Σολωμός δεν παρουσιάζει τη Γυναίκα στη νεαρή της ηλικία, αλλά άρρωστη πλέον και σταδιακά αποτρελαμένη.

Σε όλα τα κεφάλαια της ανολοκλήρωτης ΓΖ ο ιερομόναχος βρίσκεται πανταχού παρών ως αυτόπτης μάρτυς. Η αφήγηση είναι πρωτοπρόσωπη.

Πώς όμως είναι δυνατόν ο Ιερομόναχος να βρίσκεται μέσα στο σπίτι της Γυναίκας, να παρακολουθεί τις τελευταίες στιγμές του θανάτου της, να βλέπει τα φαντάσματα των γονιών και της κόρης της, να μετατοπίζεται στον χώρο και στον χρόνο;

Τέτοια προβλήματα απασχόλησαν τον Σολωμό, όταν καθαρόγραφε τη Α' επεξεργασία του έργου, στα 1829. Περισσότερο όμως, υποθέτω, πως θα τον προβλημάτιζε η δυσκολία αφηγηματικής συνοχής των κεφαλαίων, οι μετατοπίσεις του αφηγητή στο χώρο και στο χρόνο χωρίς να σπάσει την εσωτερική ροή της αφήγησης.

Το πρόβλημα αυτό προσπάθησε να το λύσει με τη γενίκευση της χρήσης του οράματος (ΓΖ/1991, ιη'-ιθ', 80-81, 146-147, και ΓΖ/1993, 17 κ.ε.). Το όραμα λειτουργεί στην αποκαλυπτική σάτιρα του Σολωμού ως τέχνασμα αληθοφάνειας: μέσω αυτού ο Ιερομόναχος μπορεί να βλέπει υπερφυσικά όντα, να συμπάσχει με τα δρώντα πρόσωπα, να τα σχολιάζει, να είναι αόρατος και αδρανής, να μετατοπίζεται στον χώρο και στον χρόνο.

Πώς όμως θα κατάφερνε ο Σολωμός να συνδέσει δύο συνεχόμενα κεφάλαια, όπου στο πρώτο ο αφηγητής του θα έπρεπε υπαινικτικά να πιστοποιήσει την πτώση του Μεσολογγιού, ενώ στο δεύτερο θα έπρεπε να βρίσκεται μέσα στο υπνοδωμάτιο της γυναίκας της Ζάκυθος, πολλά χρόνια μετά, για να δει και να σχολιάσει τις τελευταίες στιγμές της; Για να υπερβεί αυτή τη δυσκολία, ο Σολωμός έβαλε τον αφηγητή του να δει ένα όραμα μέσα στο όραμα.

Το πέρασμα από τη μια προοπτική (μετατόπιση του αφηγητή στον

χώρο) στην άλλη (μετατόπιση του αφηγητή στον χρόνο) το κατόρθωσε ο Σολωμός βάζοντας τον ιερομόναχο Διονύσιο ν' αναπαριστά αφηγηματικά τις μεταστροφές του από όραμα σε όραμα. Οι μεταστροφές αυτές δεν οφείλονται στον αφηγητή, δεν τις ελέγχει. Η χρήση τους εκ μέρους του συγγραφέα-Σολωμού έχει στόχο την ομαλή εσωτερική ροή της αφήγησης. Ας διαβάσουμε την αρχή του κεφαλαίου (24) (Η υπογράμμιση δείχνει προσθήκη που έγινε κατά τη Β επεξεργασία του έργου):

1. Και εκοίταξα τριγύρου, και δεν έβλεπα τίποτες, και είπα:
2. Ο Κύριος δεν θέλει να ιδώ άλλο, και γυρίζοντας το πρόσωπο οπού ήταν οι πλάτες μου εκίνησα για να πάω στον Αη Αλύπιο.
3. Αλλά άκουσα να τρέμει η γης, από κάτω από τα πόδια μου, και πλήθος αστραπές εγιόμοζαν τον αέρα πάντα αυξαινοντας τη γοργότητα και τη λάμψη, και εστιάχτηκα γιατί η ώρα ήτανε κοντά στ' άγρια μεσάνυχτα.
4. Τόσο που έσπρωξα ομπρός τα χέρια μου καθώς κάνει ο άνθρωπος οπού δεν έχει το φως του.
5. Και ευρέθηκα οπίσω από ένα καθρέφτη ανάμεσα σ' αυτόνε και στο(ν) τοίχο: και ο καθρέφτης είχε τον ψήλο του δώματος. (ΑΕ 283α,2-23*)

Να σημειώσω τη χαρακτηριστική κίνηση «μεταστροφής» του αφηγητή: «και γυρίζοντας το πρόσωπο οπού ήταν οι πλάτες μου». Η κίνηση αυτή είναι ανεπαίσθητη ίσως στον αναγνώστη, είναι όμως εξαιρετικής σημασίας: ο Ιερομόναχος αποστρέφει το βλέμμα του από το ένα όραμα (που συλλαμβάνεται το μεσημέρι, ΑΕ 281β,6*) και το μεταστρέφει στο σημείο όπου θα δει ένα άλλο όραμα (που οι σκηνές του διαδραματίζονται κοντά στ' άγρια μεσάνυχτα).

5.2. Η μεταρσίωση του αφηγητή

Στο (23ο) κεφάλαιο της ΓΖ, την ωδή για το πέσιμο του Μεσολογγιού (ή Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ) τη λέει μια γυναικεία οπτασία. Ο Ιερομόναχος βρίσκεται σε μια ασυνήθιστη ψυχική κατάσταση: έχει πέσει σε έκσταση και έχει μεταφερθεί εν πνεύματι στο Μεσολόγγι. Το πνεύμα του, δηλαδή, έχει αποχωριστεί το σώμα του. «Η λέξη “έκσταση” – εξηγεί ο Couliano – ορίζει εμπειρίες και τεχνικές που χαρακτηρίζονται από μια κοινή κατάσταση “νοητικής διάσπασης”»¹⁶. Ο ίδιος μελετητής αναφέρει τρία είδη έκστασης: «εκείνη του οίστρου, όπου το υποκείμενο εκτίθεται σε μια ή περισσότερες παράξενες δραστηριότητες. Σε εκείνην της υπνωτικής ή

16. I. P. Couliano, *Εμπειρίες της Έκστασης* [1984] (μτφρ. Α. Παλλαντίου), Αθήνα, Χατζηνικολής, 1986, σ. 20. Για τα παραψυχολογικά φαινόμενα στον Σολωμό βλ. Γ. Βελουδής, *Ρομαντική*, σσ. 192-203 και 290-307.

διαμεσολαβητικής μεταρσίωσης, όπου το υποκείμενο είναι ήρεμο, αν και πρακτικά ενεργό, και σ' εκείνη της καταληψίας, όπου το υποκείμενο έχει στερηθεί όλες τις λειτουργίες – ως την αναπνοή και το σφυγμό – σε σημείο που να αποκτά όψη νεκρού· ωστόσο, επιστρέφοντας στη ζωή, δεν του αποκλείεται η δυνατότητα να διηγηθεί τις αντιλήψεις του και τις γνώσεις του, που απέκτησε διά του πνεύματος». Η περίπτωση του ιερομόναχου Διονύσιου εμπίπτει στην κατηγορία της διαμεσολαβητικής μεταρσίωσης, αν και στην επάνοδό του από την εκστατική κατάσταση παρουσιάζει και συμπτώματα καταληψίας. Ο Ιερομόναχος – μεταρσιούται – μετατοπίζεται στον χώρο διά του πνεύματος – με τη διαμεσολάβηση ενός περιστατικού:

Και εκίνησα να φύγω, και είδα από πίσω από την εκκλησία μια γριούλα οπού είχε στήσει ανάμεσα στα χόρτα μικρά κεράκια, και έκαιε λιβάνι, και τα κεράκια στην πρασινάδα ελάμπανε και το λιβάνι ανέβαινε και ασήκωνε τα ξερόχερα παίρνοντας από το λιβάνι και κλαίοντας, και αναδεδύοντας το ξεδοντιασμένο στόμα επαρακάλειε. Και εγώ άκουσα μέσα μου μεγάλη ταραχή e fui rapito in Ispirito a Missolongio– (AE 281,28-32 και 282β,1-3)

Ο Ιερομόναχος βρίσκεται πάνω από το πολιορκημένο Μεσολόγγι («μεταρσιώω» σημαίνει: αίρω, σηκώνω ψηλά, μετεωρίζω, βλ. Liddell-Scott). Εκεί που βρίσκεται όμως δεν βλέπει τίποτα στην αρχή, πάρεξ μαυρίλα και πίσσα που τα σκεπάζει όλα, βροντές κι αστροπελέκι, ώσπου εμφανίζεται η γυναικεία οπτασία που θα ψάλλει την ωδή (AE 282). Αφού ακούσει την ωδή (το λεγόμενο Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ), ο Ιερομόναχος αφηγείται:

Και ότι είχε αποτελειωμένα τα λόγια της η Θεά οι δικοί μας εκάνανε φοβερές φωνές για τη νίκη¹⁷. Και οι δικοί μας και όλα μου έγιναν άφαντα¹⁸, και τα σωθικά μου πάλι εταραχτήκανε, και μου φάνηκε πως εκουφάθηκα και εστραβώθηκα – και σε λίγο είδα εμπρός μου τη γριούλα. Και η γριούλα οπού μου έλεγε «Δόξα σοι ο Θεός, Ιερομόναχε, έλεα πως κάτι σου 'ρθε· σ' έκραζα, σ' εκούνεια και δεν άκουγες τίποτες και τα μάτια σου εσταμάτιζαν στον αέρα ενώ τώρα στα στερνά η γης εσκιρθούσε σα

17. Η δράση στη μεταφυσική «εποχή» είναι κάτι συνηθισμένο στην ποίηση του Σολωμού, Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Οι Εποχές του «Κρητικού»*, Αθήνα, Λέσχη, 1975, σ. 19. Ο Δ. Αγγελόπουλος, ωστόσο, υποστήριξε πως πρόκειται για αναφορά του Σολωμού σε μια σημαντική νίκη των πολιορκημένων στις 20.7.1825 (*Περίπλους* 11/[1986], και *Αφανές*, 65 και σημ. 65). Η αναφορά στον σχεδόν τραυματισμό των αισθήσεων του Ιερομόναχου μάς οδηγεί μάλλον στον χρόνο της Εξόδου.

18. Σε προγενέστερο σημείο (AE 282) ο Ιερομόναχος δεν έχει οπτική επαφή με τα δράματα στο Μεσολόγγι.

το χοχλό¹⁹ στο νερό που αναβράζει – τώρα ότι έπαψε, που ετελειώσανε τα κεράκια και το λιβάνι – λες οι δικοί μας να εκερδέσανε; – Και εκίνησα με το Χάρο μες τη(ν) καρδιά μου να φύγω, και η γριούλα έπειτα που μου φίλησε το χέρι κάνοντας μια μετάνοια, είπε: «Και τι παγωμένο που ' ναί το χέρι σου!» (ΑΕ 282β,1-30)

Η έκσταση του Ιερομόναχου συνοδεύεται από όραμα – ό,τι βλέπει και ακούει πάνω από το Μεσολόγγι. Ο Dodds υποστηρίζει ότι τα οράματα σε εγρήγορση στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία «έχουν την ίδια αρχή και ψυχολογική δομή με τα όνειρα [...]. Ο κοινότερος τύπος [οράματος] για τους Έλληνες είναι η “επιφάνεια” [δηλαδή η εμφάνιση] ενός Θεού ή το άκουσμα μιας θείας φωνής»²⁰.

Το κείμενο που ακολουθεί μετά «τα λόγια της Θεάς» (= η ωδή ή Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ, βλ. το τελευταίο παράθεμα) προσδίδει αληθοφάνεια και λειτουργεί σαν ένα είδος «εισφοράς» (Dodds, ό.π., 100, και Τσαντσάνογλου, *Λανθάνουσα*, 73-74 και 141-142). Το όραμα είναι «αντικειμενικό» εφόσον φέρει απτές εγγυήσεις πάνω στις αισθήσεις της όρασης και της ακοής του Ιερομόναχου. Το «παγωμένο χέρι» του Ιερομόναχου ανήκει επίσης σ' αυτό το τέχνασμα αληθοφάνειας.

Οι μεταστροφές της αφήγησης, η μετάβαση από τη μία κατάσταση στην άλλη, από το όραμα-πλαίσιο (όπου διαδραματίζεται όλη η αφήγηση) στο εκστατικό όραμα (που είναι εγκιβωτισμένο στο όραμα-πλαίσιο), φαίνονται πάλι με τις κινήσεις του αφηγητή: «και εκίνησα για να φύγω» (ΑΕ 281,28), «και ανέβαινε το λιβάνι, και εγώ τ' ακλούθαγα» (281,26 – προγενέστερη επεξεργασία που δείχνει πιο καθαρά το διαμεσολαβητικό ρόλο του λιβανιού για τη μεταρσίωση του αφηγητή), «και τα μάτια σου εσταμάτιζαν στον αέρα» (283β,18-19). Η σύνδεση με το κεφάλαιο (24) γίνεται χωρίς να διακοπεί η εσωτερική ροή της αφήγησης.

5.3. Η τεχνική της απόκρυψης ή *suspense*²¹

Στην αρχή του κεφαλαίου (23) ο ιερομόναχος Διονύσιος ακούει τι λένε οι

19. Χοχλός = σαλιγκάρι, όπως υποστήριξε ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 1995, σσ. 123-127.

20. E. R. Dodds, *Οι Έλληνες και το Παράλογο* [1951] (μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1978, σ. 108, και Γ. Κεχαγιόγλου, «Η λεγόμενη “Σκιά του Ομήρου” και οι σολωμικές “επιφάνειες ποιητών” / “επιφάνειες σε ποιητές”: μερικές αναγνωστικές αντιδράσεις», ανακοίνωση στο *Δέκατο Συμπόσιο Ποίησης του Παν/μίου Πατρών* [1990], Πάτρα, Αρχαϊκές Εκδόσεις, 1992, κυρίως σσ. 150-157.

21. Ο όρος «τεχνική της απόκρυψης» ανήκει στην Ε. Τσαντσάνογλου, «Ο πληροφοριακός λόγος και ο λόγος της τέχνης στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*», *Παλίμψηστον* 6-7 (1988) 27-33.

Μεσολογγίτισσες στην ακρογιαλιά: «Ακούτε, αν ήρθε ποτέ από το Μισ(ολόγγι) τέτοιος σεισμός σαν και τώρα: ίσως νικάει, ίσως πέφτει» (ΑΕ 281α, 15-18. Η υπογράμμιση δηλώνει διόρθωση-προσθήκη του Σολωμού κατά τη Β επεξεργασία του έργου).

Σε έναν προγραμματικό στοχασμό του Σολωμού για τα κεφάλαια (21), (23) και για την ωδή (= Α' Σχεδιάγραμμα των ΕΠ) διαβάζω: «[...] ας είναι σε όλη την Οπτασία καθαρή τούτη η ιδέα, πως δεν είναι βέβαιο αν έπεσε το Μεσολόγγι, και μάλιστα πως υπάρχει κάποια ελπίδα ανάμικτη ωστόσο με ανησυχία» (ΑΕ 273β,6-11). Και ο ιταλικός αυτός στοχασμός του Σολωμού καταλήγει: «Έτσι που θα κάμει τρομερή εντύπωση η προφητεία για το πέσιμο σαν τιμωρία για τη διχόνοια» (ΑΕ 273β,16-20).

Ο Σολωμός αναφέρεται στο Α' Σχεδιάγραμμα των ΕΠ (τίτλος που ανήκει στον Πολυλά), με τις λέξεις «προφητεία», «ωδή», «λόγια της Θεάς». Εδώ, χρειάζεται να σχολιάσω τη χρήση της λέξης «προφητεία». Δεν φαίνεται πουθενά ότι «τα λόγια της θεάς» είναι προφητεία. Ακόμα κι αν δεχθούμε την ερμηνεία του Δ. Αγγελάτου, το αφηγηματικό πλαίσιο της ΓΖ να κινείται στα 1825, πάλι ταιριάζει καλύτερα η λέξη «όραμα». Μόνον αν συνδέσουμε τη σύλληψη ενσωμάτωσης του Α' Σχεδιασματος των ΕΠ στη ΓΖ ταυτόχρονα με τη σκέψη του ποιητή να παρουσιάσει όλο το έργο ως κύλινδρο με προφητείες του 172., μπορεί να δικαιολογηθεί ο όρος. Πολύ σύντομα όμως ο Σολωμός εγκαταλείπει αυτή την ιδέα. Το εγκιβωτισμένο όραμα του ιερομόναχου λαμβάνει χώρα το μεσημέρι (ΑΕ 281β,6*) της 11ης Απριλίου του 1826²².

Ωστόσο, ακόμα κι αν δεχθούμε ότι η διαγραφή των λέξεων «Προφητεία απάνου» (ΑΕ 282) υπαγορεύθηκε από την εγκατάλειψη της παρουσίας του έργου με τη μορφή «κυλίνδρου προφητειών» (ΑΕ 268, «Είδηση για τον αναγνώστη», Ε. Τσαντσάνογλου, «Ο πληροφοριακός...», ό.π., 28-29, και ΓΖ/1991, ιη'-ιθ', 60, 63-66· ΓΖ/1993, 25-27), το πρόβλημα δεν λύνεται, γιατί ο Σολωμός αναφέρεται στο Α' Σχεδιάγραμμα των ΕΠ με την ίδια λέξη άλλες δυο φορές: (α) «προφητεία για το πέσιμο» (ΑΕ 273β, 18-19) και (β) στο σημείο όπου γράφει: «ο ιερομόναχος πίσω από τη φράχτη προφητεύει» (ΑΕ 281α, 22-23). Η χρήση της λέξης «προφητεία» ίσως συνδέεται με κάποια προγενέστερη σκέψη του ποιητή για τη μορφή του (23ου) κεφαλαίου, πριν καταλήξει στο τέχνασμα του οράματος μέσα στο όραμα.

22. Δεν πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση η συνύπαρξη κάπως απομακρυσμένων αναφορών στην ιστορία της Β' πολιορκίας του Μεσολογγίου στη ΓΖ (του 1825 και του 1826). Η αποστασιοποίηση του ποιητή στα 1829-1833 από τα ιστορικά γεγονότα δικαιολογεί την ποιητική μετουσίωσή τους στο μυθιστορηματικό επίπεδο (βλ. εδώ και στην επόμενη σημείωση).

5.4. Προβλήματα ερμηνείας

«και ότι είχε αποτελειωμένα τα λόγια της η Θεά οι δικοί μας εκάνανε φοβερές φωνές για τη νίκη» (ΑΕ 283β,1-4. Η υπογράμμιση δική μου).

Η έξοδος των Μεσολογγιτών γίνεται το βράδυ της 10ης προς την 11η Απριλίου του 1826. Ο Ιερομόναχος, όταν επιστρέφει από την εκστατική κατάσταση, πιστεύει πως οι Μεσολογγίτες νίκησαν τους Τούρκους. Όπως ξέρουμε, στον ιστορικό χρόνο δεν συνέβη κάτι τέτοιο. Κάθε ερμηνεία, ιδιαίτερα όταν επικεντρώνει την προσοχή της στον διάλογο του ποιητή με την ιστορία²³, είναι θεμιτή. Απουσιάζει ωστόσο κάποια ρητή αναφορά.

Η «παραίσθηση» του Ιερομόναχου προκαλεί αγωνία στον αναγνώστη, παρακινώντας τον να συνεχίσει την ανάγνωση. Σε συνδυασμό μάλιστα με την κατάληξη της σκηνής, ο ποιητής προσπαθεί να υλοποιήσει έναν προγραμματικό στοχασμό του (ΑΕ 273β,6-11): «ας είναι σε όλη την Οπτασία καθαρή τούτη η ιδέα, πως δεν είναι βέβαιο αν έπεσε το Μισολόγγι, και μάλιστα πως υπάρχει κάποια ελπίδα ανάμικτη ωστόσο με ανησυχία» (Η υπογράμμιση δική μου). Την αβεβαιότητα για το αν έπεσε το Μεσολόγγι τη δηλώνει ρητά, για πρώτη φορά στο κεφ. (23), μια Μεσολογγίτισσα: «Ακούτε, αν ήρθε ποτέ από το Μισ(ολόγγι) τέτοιος σεισμός σαν και τώρα: ίσως νικάει, ίσως πέφτει» (ΑΕ 281α,15-18. Η υπογράμμιση δική μου).

Τα λόγια της θεάς (= η ωδή ή Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ) αποτελούν μια έμμεση αποκάλυψη στον Ιερομόναχο της πτώσης του Μεσολογγιού. Σύμφωνα με τον Πολυλά, στο 4ο απόσπασμα του Α' Σχεδιάσματος «προεικονίζεται το πέσιμο του Μεσολογγιού» (Απαντα 1, 355), με υπαινικτικό, αλλά σαφή τρόπο: ο Άραβας αμέριμνος καταπατεί τον τάφο του Μάρκου Μπότσαρη – άρα ο τάφος είναι αφύλακτος και ξαπλώνει στο σημείο όπου πέθανε ο Βύρων – άρα το σημείο εκείνο είναι αφρούρητο. Στην ίδια στροφή, μάλιστα, ο Σολωμός σκόπευε να εντάξει το θεματικό υλικό του ιταλικού σχεδίασματος: «Ο ουρανός είναι κλειστός και δεν ακούει», όπου υποδηλώνει τα θέματα της διχόνοιας, της τιμωρίας και της θείας δικαιοσύνης.

Ωστόσο, τίποτα δεν λέγεται ρητά: η ελπίδα πηγαίνει συντροφιαστά με την ανησυχία, αν και στο τέλος θριαμβεύει η δυσσιώνη ανησυχία. Ρωτά η γριούλα τον Ιερομόναχο: «Λες οι δικοί μας να εκερδέσανε; – Και

23. Στα 1977 ο Γ. Π. Σαββίδης, «Δύο αφανή προβλήματα δομής του "Κρητικού"», στον τόμο: *Τράπεζα Πνευματική*, Αθήνα, Πορεία, 1994, σσ. 63-65, είχε παρατηρήσει εύστοχα: «[...] από τον Ύμνο και πέρα, δηλαδή στα τριάντα τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Σολωμός για κάθε ελληνικό ποίημα που επιχειρεί να συνθέσει, ξεκινάει πάντα από κάποιο ιστορικό γεγονός, δημόσιο είτε ιδιωτικό». Στην ποιητική μετουσίωσή του, όμως, συχνά «αποστασιοποιείται» στο επίπεδο της συμβολικής μυθικής διάστασης.

εκίνησα με το Χάρο μες την καρδιά μου να φύγω. Και η γριούλα έπειτα που μου φίλησε το χέρι κάνοντας μια μετάνοια είπε: «Και τι παγωμένο που 'ναι το χέρι σου!». Κι όμως αμέσως πιο πριν ο Ιερομόναχος δήλωνε «οι δικοί μας εκάνανε φοβερές φωνές για τη νίκη». Η ψυχολογική αυτή παραίσθηση του Ιερομόναχου πώς δικαιολογείται στο κείμενο; Για ποιο λόγο ο Ιερομόναχος έχει το ατράνταχτο αυτό συναίσθημα της βεβαιότητας της νίκης;

Ίσως την απάντηση τη δίνουν οι τέσσερις στίχοι του 7ου αποσπάσματος της έκδοσης Πολυλά, οι οποίοι πρέπει να ανήκουν στην τελευταία στροφή του λυρικού ποιήματος:

Νά η μέρα προβαίνει
Τα νέφια συντρίβει
Νά η νύχτα που βγαίνει
Κι αστέρι δεν κρύβει.

Η λαμπρότητα της μέρας και της νύχτας υπαινίσσεται την επέμβαση της Θείας δικαιοσύνης. Οι φωνές της νίκης, που ακολουθούν, είτε αποτελούν παραίσθηση του Ιερομόναχου, είτε συνδέονται με κάποια σκέψη του ποιητή που δεν την κατέγραψε και αφορά το θεματικό υλικό της τελευταίας στροφής του Α' Σχεδίασματος των ΕΠ, είτε υποδηλώνουν την έξοδο των Μεσολογγιτών.

Η Ε. Τσαντσάνογλου παρατηρεί ότι ο Ιερομόναχος συλλαμβάνει το εκστατικό όραμά του το μεσημέρι της 11ης Απριλίου του 1826 (ΓΖ/1991, 95-96, και ΓΖ/1993, 17, 19). Σε μια τελευταία επεξεργασία (= ΑΕ 280α, 1-15), ο ποιητής αλλάζει τη γριούλα και στη θέση της βάζει μια κόρη: «Η κόρη ξυπόλητη στη δροσιά κάτω από ένα δέντρο» κτλ. Αλλάζει έτσι και το χρόνο σύλληψης του οράματος από το μεσημέρι στο πρωί: «στη δροσιά» = το χάραμα.

5.5. Αφηγηματικά προβλήματα σε λυρικό ποίημα;

Ο Πολυλάς (1859) ίσως αγνόησε το πιο σημαντικό· τα δραματικά χαρακτηριστικά του ποιήματος και τη συστοιχία του με τα άλλα μέρη της ΓΖ (που του είχαν απαγορεύσει τη δημοσίευση). Δραματικά χαρακτηριστικά είναι λ.χ. η αποστροφή του Σουλιώτη στο όπλο του και η σταθερή παρουσία του Ιερομόναχου ως αποδέκτη της ωδής.

Για τη συστοιχία του ενσωματωμένου λυρικού ποιήματος με τα υπόλοιπα μέρη και το σύνολο της ανολοκλήρωτης ΓΖ έχω να παρατηρήσω περισσότερα:

(α) Το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ ανήκει στη Β' επεξεργασία του έργου, όπου, όπως παρατήρησε η Ε. Τσαντσάνογλου, ο Σολωμός έκανε πιο εκτε-

ταμένη χρήση της τεχνικής της αντιπαράθεσης (Ε. Τσαντσάνογλου ΓΖ/1991, ιη'). Η τεχνική της αντιπαράθεσης είναι έκδηλη στην ενσωμάτωση των δύο ποιημάτων: του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ και της «Νεκρικής Ωδής II». Θετικά παραδείγματα αντιπαρατίθενται στην αρνητική συμπεριφορά της Γυναίκας (Ε. Τσαντσάνογλου, «Σάτιρα», ό.π., 17). Ο Σολωμός χρησιμοποίησε την τεχνική της αντιπαράθεσης ακόμα και στη δομή του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ (*Formation*, 320): η μία στροφή αντιπαρατίθεται στη συμπληρωματική της. Στη μια στροφή ο Σουλιώτης που μιλάει με το όπλο του, στην άλλη η μάνα που φθονεί το πουλάκι που βρήκε ένα σπυράκι να φάει. Στο άλλο διστροφικό σύμπλεγμα, η μια στροφή αφορά την ελληνική σάλπιγγα, η άλλη τη σάλπιγγα του εχθρού, κ.ο.κ.

(β) Στο (23ο) κεφάλαιο ο Σολωμός διανέμει το λόγο σε γυναικεία πρόσωπα: σε τρεις Μεσολογγίτισσες που συζητούν στην ακρογιαλιά, στη γυναικεία οπτασία του οράματος του Ιερομόναχου, στη γριούλα που προσπαθεί να συνέφέρει τον Ιερομόναχο μετά την επιστροφή του από το εκστατικό του ταξίδι στο Μεσολόγγι. Σε μια λίγο μεταγενέστερη σκέψη του ο Σολωμός βάζει στη θέση της γριούλας μια μικρή κόρη. Ο Σολωμός σ' αυτό το εν μέρει ελληνικά και εν μέρει ιταλικά γραμμένο σχέδιό του βάζει τη μικρή κόρη να λέει μια προσευχή. Παραθέτω τη μετάφραση του Λ. Πολίτη (*Απαντα* 2, 69):

Η κόρη ξυπόλητη στη δροσιά κάτω από ένα δέντρο οπού ανάμεσα στα χόρτα είχε αναμμένα κάποια κεράκια και έκαιε λιβάνι. Το λιβάνι την τύλιγε στον ξάστερον αέρα κι αυτή φαινότανε συνεπαρμένη σε έκσταση και τα χείλη της ανοιγοκλείνανε στην προσευχή και φαινόταν ρόδινα. Και ήταν τριγύρω μεγάλη ηρεμία (έξω από τη γη που σκιρτούσε ακατάπαυτα). Και ακουγότανε γλυκιά η φωνή της κόρης που αρχίνησε (Κοίταξε την προσευχή). (*ΑΕ* 280α,1-15)

Τα λόγια της θεάς (ή ωδή στο πέσιμο του Μεσολογγιού ή Α' Σχέδιο των ΕΠ) είναι σύστοιχα με τα άλλα μέρη του κεφ. (23), συνεχίζουν με δραματικό τρόπο τη συνεχή αφήγηση του Ιερομόναχου και αποτελούν μια λυρική όαση, έναν έντεχνο εγκιβωτισμό, όπως ακριβώς θα γινόταν με την προσευχή της μικρής κόρης και με τη «Νεκρική Ωδή II».

Για την εξέχουσα σημασία που έδινε ο ίδιος ο Σολωμός σ' αυτό ακριβώς το σημείο του κεφ. (23), καλύτερος μάρτυρας δεν υπάρχει από τον ίδιο:

Στη σκηνή του ανακατώματος στη Ζάκυνθο, με τις κανονιές από το Μισολόγγι, ας είναι σε όλη την Οπτασία καθαρή τούτη η ιδέα, πως δεν είναι βέβαιο αν έπεσε το Μισολόγγι, και μάλιστα πως υπάρχει κάποια ελπίδα

ανάμικτη ωστόσο με ανησυχία. Στους Ζακυθινούς που μιλούνε μεταξύ τους, στη γυναίκα που κάνει την ομιλία στην ακρογιαλιά, στην προσευχή που λέει μια άλλη. Έτσι που θα κάμει τρομερή εντύπωση η προφητεία για το πέσιμο σαν τιμωρία για τη διχόνοια²⁴. (ΑΕ 273β,4-20)

«Η προφητεία για το πέσιμο» ταυτίζεται, όπως έδειξα ήδη, με το Α΄ Σχεδιάσμα των ΕΠ.

6. Το Α΄ Σχεδιάσμα χρησιμοποιείται ως προσχέδιο του Β΄

Σύμφωνα με μια παρατήρηση της Κ. Τικτοπούλου²⁵, που ασχολείται με την έκδοση του Β΄ Σχεδιασματος των ΕΠ, ο Σολωμός χρησιμοποίησε το θεματικό υλικό του Α΄ Σχεδιασματος των ΕΠ για να πλάσει δέκα δίστιχα σε δεκαπεντασύλλαβο ομοιοκατάληκτο στίχο. Τα δίστιχα αυτά, τα οποία ο Σολωμός τα έχει αριθμήσει από το 1 ως το 10, αποτελούν το πέρασμα, από το Α΄ στο Β΄ Σχεδιάσμα των ΕΠ. Σκέφτηκα μήπως η σειρά των δέκα αυτών διστίχων λύσει το πρόβλημα της θέσης του στίχου «σα πέλαο που βράζει» ή μήπως δείχνει καθαρά τη σειρά των στροφών στο Α΄ Σχεδιάσμα των ΕΠ.

1. Είστενε, ω ανθρώποι, σα δροσιά οπού στο(ν) κάμπο στέρνει
η νύχτα κι απέκει έρχεται ο ήλιος και τη(ν) παίρνει.
2. Μάνα [που έχει τα παιδιά ζηλεύει το] πουλάκι
οπού εγλυκοκιάηδισε κ' εμάζωξε σπυράκι.
3. * * * * * έι
Στέκει ο Σουλιώτης ο καλός παράμερα και κλαίει.
4. «Τι κάνεις έρμο σκοτεινό σε τούτο μου το χέρι;
«Πολύ βαρύ μου εγίνηκες κι ο Αγαρηνός το ξέρει.
5. * * * * * αέρα
* * * * * πέρα.
6. Τρόμου λαλιά τέλος βαρεί κι ώρα, πολλή κρατιέται
το τούρκικο στρατόπεδο, κ' η μαύρη τάπια σειέται.

24. Όπου παραθέτω μετάφραση των ιταλικών στοχασμών και σχεδιασμάτων του Σολωμού στη ΓΖ, η μετάφραση είναι του Λ. Πολίτη, Άπαντα, τ. 2, σσ. 64-75. Η μετάφραση «[...] εχθρών πολιορκητών» ανήκει στον Ρ. Mackridge, «Οι μεταμορφώσεις των Ελεύθερων Πολιορκισμένων: από τα χειρόγραφα του Σολωμού στις εκδόσεις Πολυλά και Πολίτη», Ελληνικά 51.1 (2001) 137-138.

25. Κ. Τικτοπούλου, «Οι στοχασμοί στους ΕΠ», στον τόμο: 2+7 Εισηγήσεις για το Δ. Σολωμό [1988], Αθήνα, Περίπλους, 1997, σσ. 99-102. Ο Αλεξίου γράφει ότι «[...] δεν μπορούμε σήμερα να επαναλαμβάνουμε τη θεωρία του Κ. Καιροφύλα ότι από το έργο αυτό [= Α΄ Σχεδιάσμα των ΕΠ] γεννήθηκαν οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι». Θα είχε αποφύγει το λάθος, αν είχε υπόψη την εργασία μου (1988) ή την ανακοίνωση της Κ. Τικτοπούλου (ό.π.).

7. (Prima) Τρέμουνε σαν τη θάλασσα τη(ν) πικροκυματούσα
που 'ναι πλατιά, που 'ναι βαθιά και πυκνοκυματούσα
8. Εις τον αστρόβολο Ουρανό που * * * * άνι
οληνυχτίς ανέβαινε η δέηση το λιβάνι.
9. (Il pensiero del cane; pensa)
= (Η σκέψη για το σκυλί· σκέψου)
10. Στο νιο χορτάρι εχόρεψε ο Έρωσ με το Μάη
Στη(ν) πλάκα ο Αράπης έπεσε που ο Βότζαρης βαστάει. (AE 407,1-21)

Αν και είναι ολοφάνερο ότι ο Σολωμός χρησιμοποίησε το θεματικό υλικό του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ για να πλάσει αυτά τα δίστιχα, εντούτοις δεν ακολούθησε με ακρίβεια το αφηγηματικό σχέδιο που είχε ακολουθήσει στο Α' Σχεδιάσμα. Το ότι χρησιμοποίησε το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ φαίνεται από τις ομοιοκαταληξίες «αέρα/πέρα» του πέμπτου δίστιχου, από την αναφορά στο Μάη, αλλά και από τη μορφή όλων των δίστιχων.

Αναλυτικότερα: Απουσιάζει, όπως είναι φυσικό, το θεματικό υλικό του 1ου και του 7ου αποσπ. της έκδοσης Πολυλά· το θεματικό υλικό αυτών των δύο αποσπασμάτων είναι άρρηκτα δεμένο με τη λειτουργία του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ μέσα στη ΓΖ.

Στο πρώτο δίστιχο βρίσκεται ανεπτυγμένο το θεματικό υλικό των στίχων «που πέφτει στον κάμπο/κι (ο) ήλιος τη(ν) παίρνει». Ακολουθεί μετασηματισμένο σε δεκαπεντασύλλαβους ιαμβικούς ομοιοκατάληκτους στίχους, το θεματικό υλικό του διστροφικού συμπλέγματος του 2ου αποσπ., με τη διαφορά όμως ότι ο Σολωμός έχει αλλάξει τη σειρά: πρώτα συναντούμε το θέμα της μάνας που φθονεί το πουλάκι και μετά το θέμα του Σουλιώτη που μιλάει στο όπλο του. Παρατηρώ, λοιπόν, μια ανακατάταξη του θεματικού υλικού. Επιπλέον, θα περίμενε κανείς το θέμα του Σουλιώτη που μιλάει στο όπλο του να αναπτύσσεται σε ένα μόνο δίστιχο, ενώ εδώ αναπτύσσεται σε δύο. Στο 5ο και 6ο δίστιχο ο Σολωμός ακολουθεί τη διάταξη του θεματικού υλικού, όπως τη συναντούμε στο Α' Σχεδιάσμα: πρώτα κάνει λόγο για τη σάλπιγγα των Ελλήνων και μετά για τη σάλπιγγα των εχθρών, αν και από το θέμα της σάλπιγγας των Ελλήνων δεν καταγράφει σχεδόν τίποτα, αν εξαιρέσουμε τις ομοιοκαταληξίες «αέρα/πέρα». Στο 7ο δίστιχο συναντούμε το θεματικό υλικό «για τον κύκλο των εχθρών πολιορκητών» και του στίχου «σα πέλαο που βράζει» (υπόδειξη της Ε. Τσαντσάνογλου). Στο 8ο δίστιχο υπάρχει το θέμα της δέησης. Το θέμα αυτό ο Σολωμός το επεξεργάζεται στο κείμενο της ΓΖ, ενώ κάποια στιγμή προσπάθησε να το εντάξει στις επεξεργασίες του 4ου αποσπ. Στο

9ο δίστιχο έχουμε το θέμα της λιμοκτονίας που αντιστοιχεί στο 6ο απόσπ. της έκδοσης Πολυλά. Στο 10ο δίστιχο αντιστοιχεί το 4ο απόσπ. της έκδοσης Πολυλά συνδυασμένο όμως, όπως είναι στα *Αυτόγραφα*, με το θέμα του πειρασμού.

Όσον αφορά την τοποθέτηση του στίχου «σα πέλαο που βράζει», μια λύση θα ήταν, αν ακολουθούσα το αφηγηματικό σχέδιο του Σολωμού στην καταγραφή των δέκα αυτών διστίχων, να σχηματίσω ένα διστροφικό σύμπλεγμα όπου στην πρώτη στροφή θα έπρεπε να βάλω το θεματικό υλικό «για τον κύκλο των εχθρών πολιορκητών» και στη δεύτερη στροφή το θέμα της δέησης, δηλαδή το στίχο «†παρακαλόνε† νησιά και στεριές», που είναι όμως διαγραμμένος (= AE 253,13), πιθανότατα γιατί το θέμα της δέησης το αναπτύσσει ο Σολωμός στο (23ο) κεφ. της ΓΖ.

Το θεματικό υλικό του 8ου διστίχου μου δίνει την εντύπωση ότι προέρχεται από το κείμενο της ΓΖ και όχι από το Α΄ Σχεδιάγραμμα των ΕΠ. Η αναφορά στο «λιβάνι» φέρνει αμέσως στο νου την παράκληση της γριούλας ή την προσευχή της μικρής κόρης²⁶.

Η σειρά ακολουθίας σ' αυτά τα δέκα δίστιχα δεν αποτελεί το ασφαλέστερο κριτήριο στην εκδοτική μου αναθεώρηση. Ενισχύει ωστόσο την πρόταξη του αποσπ. 6 στο απόσπ. 4. Το θέμα της λιμοκτονίας πριν το θέμα του πειρασμού.

7. Πρόσθετο θεματικό υλικό;

Στην έκδοση της ΓΖ του 1991, η Ε. Τσαντσάνογλου εντάσσει στο θεματικό υλικό του Α΄ Σχεδιασματος των ΕΠ μεσοτονικούς στίχους και πεζά κείμενα, όλα γραμμένα στη δεξιά στήλη της τελευταίας σελίδας του Z13 (= AE 298β,1-3, 7, 11-20, και ΓΖ/1991, 114). Ταξινομεί το θεματικό υλικό σε έξι κείμενα:

1. για κάμε
για νίκησε τώρα
γιατί 'ναι η στερνή σου
2. Αντιρικό Βασιλάδι
3. Το Αντρείο Βασιλάδι και τ' Αντιρικό
4. επηάινάμε καταφέγγαρο
σχύψε στα γόνατα της μάνας σου
σκότωσέ με πρώτα εμέ
όχι †εκιν π' - - †άρματα

26. Για το μετακινούμενο θέμα «δέηση της κόρης» βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, «Προτάσεις για το Carmen Seculare», στον τόμο: 2+7 *Εισηγήσεις...*, ό.π., σσ. 51 και 56-57 σημ. 17, 18, 19.

- κι εσκότωνα Τούρκους
 5. Ακούστηκε η μάχη
 στην Άρτα | [ως την Άρτα] |
 6. †στο πλήθος† που σειέται

Τα κριτήρια για τη συσχέτιση των παραπάνω κειμένων με το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ είναι ασφαλή: το μέτρο, η έκταση των στίχων, το θέμα τους (ΓΖ/1991, 114). Ορισμένοι στίχοι δεν είναι ολοκληρωμένοι και οι πρώτες τέσσερις σειρές του 4ου κειμένου δεν πειθαρχούν στο μεσοτονικό μέτρο. Τα κείμενα 4, 5, 6 αποτελούν ενιαίο κείμενο πρόχειρα γραμμένο, που καταλήγει στο τέλος δυσανάγνωστο.

Η Ε. Τσαντσάνογλου δεν διατύπωσε την παραμικρή υπόθεση για την ένταξη του θεματικού υλικού των έξι κειμένων μέσα στο ποίημα. Άφησε το ζήτημα ανοιχτό. Κι αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι δεν κάνει λόγο για τη σχέση των παραπάνω κειμένων με τη συγκεκριμένη λειτουργία του ποιήματος ως παρέμβλητου τραγουδιού στη ΓΖ.

Θεωρώ αδύνατη την ένταξη αυτών των κειμένων στο παρέμβλητο τραγούδι μικρής έκτασης (= Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ), γιατί υπονομεύουν προγραμματικούς στοχασμούς του ποιητή να υπάρχει αβεβαιότητα αν έπεσε το Μεσολόγγι. Έπειτα, όλες αυτές οι καταγραφές μοιάζουν με θεματικούς πυρήνες που χρειάζονται ανάπτυξη.

Ο στίχος «στο πλήθος που σειέται» είναι δυσανάγνωστος· θα ταίριαζε να συνδυαστεί αντιθετικά με το στίχο «σα πέλαο που βράζει». Ο ποιητής ωστόσο δεν μεταφέρει τίποτα από αυτά τα κείμενα στο λευκό χώρο των σελίδων όπου επεξεργάζεται το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ (= ΑΕ 251-253).

Το γεγονός επίσης ότι δεν βρίσκουμε τα θέματα αυτά στα δέκα δεκαπεντασύλλαβα δίστιχα, που εξαρτώνται άμεσα από τις υπόλοιπες επεξεργασίες του Α' Σχεδίασματος, με οδηγεί στη σκέψη ότι ο ποιητής πρέπει να κατέγραψε τα έξι κείμενα της τελευταίας σελίδας του Ζ13 λίγο αργότερα, γύρω στο τέλος του 1833.

8. Αναλυτική Έκδοση. Η Αναλυτική Έκδοση της Ελένης Τσαντσάνογλου

Η εκδοτική αναθεώρηση που προτείνω για το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ εντάσσεται αναπόφευκτα στο εκδοτικό πρόβλημα του σολωμικού έργου. Εδώ, δέχομαι τις εκδοτικές προτάσεις της Ε. Τσαντσάνογλου ως τις πλέον επαρκείς και δραστικές²⁷.

27. Ε. Τσαντσάνογλου, «Οι Αδελφοποιτοί: Ένα μετακινούμενο σολωμικό θέμα», *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1979, σ. 151. Για το ιστορικό του εκδοτικού προβλήματος: *Λανθάνουσα*, σσ. 166-172. Σύμφωνα με τον Σ. Αλεξίου, οι ανα-

«Κατευθυντήρια αρχή της έκδοσης» των ανολοκλήρωτων Σολωμικών έργων, σύμφωνα με την Τσαντσάνογλου, «πρέπει να είναι η αποδέσμευση του εκδότη από κάθε «αισθητικό» κριτήριο (είτε αυτό προέρχεται από την έκδοση Πολυλά είτε από αυτόν τον ίδιο)» (Λανθάνουσα, σ. 171). Αυτό που προέχει είναι η έκδοση όλου του υλικού σε όλα τα στάδια της επεξεργασίας του, δηλαδή η αναλυτική έκδοση των Σολωμικών ανολοκλήρωτων έργων» (ό.π., 177). Με την έκδοση του συνόλου του επεξεργασμένου υλικού πρέπει να επιδιώκεται: (α) Να σχηματοποιηθεί με εύληπτο τρόπο η δημιουργική διαδικασία για τη σύνθεση του ποιήματος, και (β) να δοθεί το περιεχόμενο του ποιήματος» (ό.π., 178).

Η εκδοτική μέθοδος της Ε. Τσαντσάνογλου απορρέει από την ιδιόρρυθμη διαδικασία σύνθεσης του Σολωμικού ανολοκλήρωτου ποιήματος και από «το βασικότερο χαρακτηριστικό του τρόπου εργασίας του ποιητή», που είναι «η διάσπαση του θεματικού υλικού σε μικρότερα θεματικά στοιχεία και η μεμονωμένη επεξεργασία τους» (ό.π., 174). Στα θεματικά αυτά στοιχεία η Τσαντσάνογλου έδωσε «μια συνοπτική ονομασία που υποδηλώνει τα δύο γνωρίσματά τους, δηλαδή την απόσπαση από ένα μεγαλύτερο θεματικό υλικό και τη μεμονωμένη επεξεργασία τους». Έτσι κατέληξε στον όρο «θεματικές μονάδες επεξεργασίας» (ΘΜΕ, ό.π., 179, 338-339, σημ. 31).

Όλες οι παρατηρήσεις της Ε. Τσαντσάνογλου προέρχονται από τη μελέτη του τρόπου εργασίας του Σολωμού στο αυτόγραφο τετράδιο Ζ11. Οι εκδοτικές προτάσεις της εντούτοις μπορούν να έχουν μια πιο εκτεταμένη εφαρμογή, εφόσον αφορούν ανολοκλήρωτα έργα του Σολωμού παραδομένα σε αυτόγραφα. Η ίδια τόνισε ότι «η μερική έκδοση του τετραδίου Ζ11 δεν μπορεί παρά να αποτελεί εκδοτική δοκιμή» (ό.π., 170, και ΓΖ/1991, ιε') και όχι εκδοτικό κανόνα.

Από το οκταμερές *Σύνθεμα του 1833-34*²⁸ η Ε. Τσαντσάνογλου αντιμετώπισε εκδοτικά πέντε κείμενα. Από τα πέντε αυτά κείμενα μόνο η

λυτικές εκδόσεις δεν πρόσφεραν «εναλλακτικά κείμενα, αλλά το τίποτε», *Σολωμιστές και Σολωμός*, Αθήνα, Στιγμή, 1997, σ. 61. Η απάντηση της Ε. Τσαντσάνογλου στην εφ. *Η Καθημερινή* (13.8.94). Η απάντηση του Γ. Κεχαγιόγλου, «Χαρακτηριστικά σολωμικών εκδόσεων στις τελευταίες δεκαετίες: από τον υποκειμενισμό των “συνθετικών” ανθολογιών ως την ακρίβεια της “αναλυτικής” μεθόδου έκδοσης των κειμένων», *Μαντατοφόρος* 41 (1996) 50-64. (Και στον τόμο: *Μνήμη Ε. Τσαντσάνογλου*, ό.π., σσ. 243-255). Βλ. επίσης του ίδιου, «Από την κόλαση-χώρο/τιμωρία/οδύνη στην κόλαση-πειρασμό/δοκιμασία/κίνδυνο», *Πόρφυρας* 95-96 (2000), 289-309 (κυρίως 307-308).

28. Ο Αλεξίου θεωρεί προβληματική τη θεωρία της λεγόμενης «λανθάνουσας σύνθεσης» του Σολωμού και την υποβιβάζει στο επίπεδο της «συλλογής», *Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σσ. 24-25. Χρήσιμη η ερμηνεία του Ε. Μωραΐτη, *Σολωμός: ταυτότητα και Ποιητική*, Κέρκυρα, απόστροφος, 1999, σσ. 112-137.

«Φαρμακωμένη στον Άδη» είχε περιληφθεί από τον Πολυλά στην έκδοση των *Ευρισκομένων* του Σολωμού, το 1859· «τα υπόλοιπα τέσσερα (ο «Φουρκισμένος», ο «Φυλακισμένος», το «Δεύτερο Όνειρο» και η «Μετατόπιση του Αγάλατος του Μέτλαντ») έγιναν προσιτά μόνο μετά την έκδοση των ΑΕ, το 1964.

Η Τσαντσάνογλου αντιμετώπισε το εκδοτικό πρόβλημα κυρίως στο κείμενο της «Φαρμακωμένης στον Άδη», και το εκδοτικό εγχείρημά της πρόβαλε μια «ριζικά διαφορετική εικόνα του ποιήματος από αυτήν που μας είναι γνωστή με την έκδοση του Πολυλά» (ό.π., 166).

Η μελέτη της ιδιόρρυθμης διαδικασίας σύνθεσης της «Φαρμακωμένης στο Άδη» οδήγησε την Ε. Τσαντσάνογλου στη διατύπωση τριών μεθοδολογικών αρχών τις οποίες εφάρμοσε στην εκδοτική δοκιμή της. Όπως θα δείξω στη συνέχεια, οι αρχές αυτές, με κάποιες αναγκαίες διαφοροποιήσεις, βρίσκουν εφαρμογή και στην έκδοση του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ.

8.1. Τα Στάδια Συνθετικής Επεξεργασίας (= ΣΣΕ)

«Η πρώτη αρχή σκοπεύει στην αναπαραγωγή των σταδίων συνθετικής επεξεργασίας (ΣΣΕ) του ποιήματος» (Λανθάνουσα, σ. 180). Συνοψίζω στο παρακάτω σχεδιάγραμμα όσα ως εδώ παρατήρησα για τη σταδιακή σύνθεση του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ:

α' στάδιο σύνθεσης: ιταλικό πεζό κείμενο με θέμα την πτώση του Μεσολογγίου, γραμμένο πιθανότατα συγχρόνως ή αμέσως μετά την πτώση του Μεσολογγίου σε χειρόγραφο που δεν σώθηκε. Το περιεχόμενο του ιταλικού σχεδιάσματος συνοψίζεται στον μεταφρασμένο από τον Σολωμό τίτλο του: «[Προφητεία απάνου] στο πέσιμο του Μισολογγίου» και στο στοχασμό-οδηγία εις εαυτόν: «Στα ελληνικά τούτη η προφητεία σε στίχους λυρικούς κλπ.» (= ΑΕ 282,35-36).

α' ΣΣΕ: Μορφοποίηση σε ελληνικούς λυρικούς στίχους θεμάτων που αρχικά ο ποιητής είχε καταγράψει στο ιταλικό σχεδιάσμα. Την υπόθεση για την ύπαρξη αυτού του α' ΣΣΕ, σε χειρόγραφο που επίσης δεν σώθηκε, στηρίζει ο τρόπος εργασίας του Σολωμού στο β' ΣΣΕ (κείμενο καθαρογραμμένο, χρήση της είσθεσης), αλλά και ο τρόπος εργασίας του ποιητή στο τετράδιο Ζ11, όπως τον περιέγραψε η Ε. Τσαντσάνογλου.

β' ΣΣΕ: Αυτό το ΣΣΕ χαρακτηρίζεται κυρίως από την καθαρογράφιση επεξεργασμένου θεματικού υλικού, που αντιστοιχεί σε οκτώ στροφές και από την ενσωμάτωση της πρώτης στροφής του ποιήματος στο (23ο) κεφάλαιο της ΓΖ. Όλο το θεματικό υλικό αυτού του ΣΣΕ αντιστοιχεί σε εννιά στροφές.

γ' ΣΣΕ: Εισάγει θεματικό υλικό που αποτελεί μέρος μιας δέκατης στροφής και προσπαθεί να βελτιώσει, δουλεύοντας μεμονωμένα, τα πρώτα

τετράστιχα δύο στροφών. Το γράψιμο πιο απρόσεχτο σε σχέση με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά του β' ΣΣΕ.

Η δεύτερη αρχή που πρότεινε η Ε. Τσαντσάνογλου «σκοπεύει στην αποκατάσταση της σειράς των ενότητων μέσα στο πλαίσιο κάθε σταδίου συνθετικής επεξεργασίας, με βάση το «τελικό σχέδιο του ποιήματος, όπως δηλαδή αυτό διαμορφώνεται στο τελευταίο στάδιο συνθετικής επεξεργασίας» (Λανθάνουσα, 183).

Αυτή η δεύτερη εκδοτική αρχή αφορά τη «Φαρμακωμένη στον Άδη» και κείμενα όπως ο «Κρητικός», όπου ο ποιητής χρησιμοποίησε ενότητες. Δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για ενότητες στο Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ, αλλά για διστροφικά συμπλέγματα.

Στην αναλυτική έκδοση που επιχειρώ δεν έχει θέση η καταγραφή θεματικού υλικού στην τελευταία σελίδα του Ζ13 (ΑΕ 298) για τους λόγους που εξέθεσα. (Βλ. πρόσθετο θεματικό υλικό;)

Και η τρίτη εκδοτική αρχή: «Σε κάθε στάδιο συνθετικής επεξεργασίας οι ΘΜΕ εντάσσονται στις ενότητες [εδώ: διστροφικά συμπλέγματα] με βάση το σχέδιο του ποιήματος, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί σ' αυτό το στάδιο – η ένταξη όμως των ΘΜΕ γίνεται με τη χρονική σειρά επεξεργασίας τους» (Λανθάνουσα, 183).

Το σχέδιο του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ στο γ' ΣΣΕ δεν διαφοροποιείται παρά ελάχιστα από το σχέδιο του β' ΣΣΕ. Στο γ' ΣΣΕ ο Σολωμός προσπάθησε να βελτιώσει τα πρώτα τετράστιχα δύο στροφών, αφήνοντας, όπως φαίνεται, εσκεμμένα άθικτα τα δεύτερα τετράστιχά τους, για να μη κλονίσει τη σειρά ακολουθίας των στροφών. Παρά τις επιμέρους βελτιώσεις και την προσθήκη θεματικού υλικού, ο ποιητής δεν προχώρησε σε νέα συνθετική καταγραφή του ποιήματος. Τέλος, δεν παρατηρώ, από το β' στο γ' ΣΣΕ, σημαντική ανακατάταξη του θεματικού υλικού ή τροποποίηση του αφηγηματικού σχεδίου.

8.2. Θεματική Μονάδα Επεξεργασίας (= ΘΜΕ)

Όσον αφορά τη χρήση της ΘΜΕ (Λανθάνουσα, 175, 183-184, 186), θεωρώ ως μικρότερη έμμετρη μονάδα επεξεργασίας το δίστιχο. Σε δύο μόνον περιπτώσεις ο Σολωμός καταγράφει στίχους μεμονωμένους (= ΑΕ 252β, 21-22 και γ1/252γ8). Ο στίχος όμως από μόνος του δεν αποδίδει πλήρες νόημα. Πολλά δίστιχα ο Σολωμός τα καταγράφει άπαξ· στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιώ τη ΘΜΕ καταχρηστικά.

8.3. Αναγκαίες διευκρινίσεις

Ο Σολωμός εγκατέλειψε στα 1833 τη ΓΖ και το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ, που χαρακτηρίζεται από μικρή έκταση, διστροφικά συμπλέγματα και

μεσοτονικό στίχο. Το θέμα όμως της Εξόδου του Μεσολογγιού ανυψώθηκε στη φαντασία του σε ποιητικό σύμβολο (*Γύρω στον Σολωμό*, σ. 369). Αυτό «στάθηκε το ξεκίνημα και ο πυρήνας» (*ΓΖ/1944*, 25) για τη μεγαλύτερη συνθετική απόπειρα του Σολωμού: το Β' Σχεδιάσμα των ΕΠ. Ο Λ. Πολίτης χαρακτήρισε το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ κάτι σαν δοκιμή περισσότερο» (*Ιστορία...*, 148). Αν ο Πολίτης εννοεί «δοκιμή για το Β' Σχεδιάσμα των ΕΠ, μάλλον κάνει λάθος, γιατί το Α' Σχεδιάσμα δεν γράφτηκε ως προσχέδιο (*avant-texte*) για το Β' Σχεδιάσμα²⁹. Το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ, που η θέση του είναι μέσα στο <23ο> κεφάλαιο της Β επεξεργασίας της ΓΖ συνδέεται στενά μόνο με δέκα δίστιχα γραμμένα σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο (*ΑΕ* 407,1-21). Η εκδοτική αναθεώρηση του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ πρέπει να αποσυνδεθεί από την εκδοτική τακτική του Πολυλά, που ισοπέδωσε τα τρία Σχεδιάσματα των ΕΠ, παρουσιάζοντάς τα σαν διαδοχικές μορφές του ίδιου ποιήματος στο πλαίσιο αυτοτελούς σύλληψής του (*Απαντα* 1, 354). Δεν ξεχνώ βέβαια ότι ο Πολυλάς οδηγήθηκε σ αυτή την τακτική μάλλον χωρίς τη θέλησή του, γιατί του απαγόρευσαν να δημοσιεύσει τη ΓΖ. Επομένως, φαίνεται να ήταν η μόνη δυνατή λογική τοποθέτηση του Α' Σχεδιάσματος στα *Ευρισκόμενα* του ποιητή.

Πολλά «σκοτεινά» σημεία του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ φωτίζονται από επεξεργασίες των ίδιων θεμάτων στο Β' Σχεδιάσμα. Σ' αυτή την περίπτωση θα ακολουθήσω την τακτική του Πολυλά, που παραπέμπει τον αναγνώστη σε επεξεργασίες του Β' Σχεδιάσματος, αλλά θα ήταν λάθος και εκδοτικό και ερμηνευτικό να πάρουμε το Β' Σχεδιάσμα σαν οδηγό.

Το σωστότερο θα ήταν το Α' Σχεδιάσμα να μην εκδίδεται, με τον τρόπο που το εκδίδω, αλλά στη θέση που το προόριζε ο δημιουργός του: μέσα στο κείμενο της Β επεξεργασίας της ΓΖ, στο <23ο> κεφάλαιο, χωρίς τίτλο· και όχι μόνο η πρώτη στροφή του³⁰.

29. Οι όροι είναι της γενετικής κριτικής: Bellemin-Noel, *Le texte et l'avant-texte*, Paris, Flammarion, 1972, σσ. 13-18. Αναφορά στη γενετική κριτική, αλλά και στις άλλες παραπλήριες εκδοτικές σχολές, Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1994, σσ. 225-234.

30. Οι Κ. Καιροφύλας (*Σολωμού Ανέκδοτα Έργα*, Αθήνα, Στοχαστής, 1927, σσ. 206-207), Λ. Πολίτης (*ΓΖ/1944*, σ. 253), Ν. Β. Τωμαδάκης (*Δ. Σολωμός* [Βασική Βιβλιοθήκη], 15], Αθήνα, Αετός, 1954, σ. 178) ενσωματώνουν μόνον την πρώτη στροφή στη ΓΖ. Την τακτική αυτή συνέχισαν στις μέρες μας οι Γ. Π. Σαββίδης («Δ. Σολωμός, *Η Γυναίκα της Ζάκυθος*. Μια νέα ανάλυση της πρώτης μορφής», *Περίπλους* 10 [1986]), Ο. Merlier (*La vision prophétique du Moine Dionisios ou la Femme de Zante*, Paris, Les Belles Lettres, 1987), Di Salvo (*D. Solomos, Visione di Dionisio* [La Donna di Zante], Palermo, L'epos, 1995), Ρ. Colaclides - Μ. Green (*MSGY* 1/[1985]) και ο Ρ. Mackridge στην ανθολόγηση που επιμελήθηκε (*Nottingham, Shoestring Press*, 2000, σσ. 72-73). Μόνον ο Σ. Αλεξίου εξοβελίζει την πρώτη στροφή του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ από τη ΓΖ, *Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 491, αλλά βλ. σσ. 464-465 και 468.

9. Η αναλυτική έκδοση του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ

ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΣΥΝΘΕΣΗΣ (1826;)

Z13 Nel Greco questa profezia in versi lirici etc³¹. (282,35-36)[Προφητεία απάνου] στο πέσιμο του Μισολογγιού³². (282,33)

ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ

Βλ. εδώ στο σχολιασμό που ακολουθεί, αλλά και στην ενότητα για τα ΣΣΕ.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΑΔΙΟ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ

Z13

Και εγώ άκουσα μέσα μου μεγάλη ταραχή e fui rapito in Ispirito a Missolongio³³. Πολιορκισμένους και πολιορκούμενους³⁴, και όλα τα έργα τους και όλα τα πάντα τα εκατασκέπαζε μία καπνούρα, γιομάτη λάμψη, βροντή, και αστροπελέκι. Και ύψωσα τα μάτια και τα χέρια κατά τον Ουρανό για να κάμω δέηση με όλη τη θερμότητα της ψυχής. Και είδα μες στον καπνό φωτισμένη από μιαν ακατάπαυστη σπιθοβολή μια γυναίκα με μια λύρα στο χέρι που εσταμάτησε μες στην καπνούρα και [μόλις] έλαβα καιρό να θαμάξω για τα μάτια της και για το φόρεμά της που ήτανε μαύρο σαν του λαγού το αίμα κλπ. Εσταμάτησε η γυναίκα μες στην καπνούρα, και εκοίταε τη μάχη (εδώ ζωγραφιά). Και η μυρία σπίθα οπού πετιέται ψηλά εγγίζει το φόρεμά της και σβένεται. Άπλωσε τα δάκτυλα στη λύρα, και την άκουσα να ψάλλει τα ακόλουθα:

A1 Το χάραμα επήρα
Του ήλιου το δρόμο

B1 Βαστώντας τη λύρα
* * * * (όμο) (AE 281,32, 282,1-15)

Z13

Και εφοβέριζε η γης να σκιστεί (e) fui rapito in Ispirito a Missolongio. Και δεν έβλεπα μήτε τους πολιορκημένους μήτε τους πολιορκούμενους μήτε

31. = Στα Ελληνικά τούτη η προφητεία σε στίχους λυρικούς κτλ. (ΓΖ/1991, σ. 109).

32. Σύμφωνα με μια υπόδειξη της Ε. Τσαντσάνογλου, ο ποιητής μάλλον διαγράφει όλη τη φράση, άσχετα αν δεν τραβάει ως το τέλος τη γραμμή, γιατί στο λυρικό τραγούδι δεν χρειάζεται πια τίτλος.

33. = και αρπάχτηκα εν πνεύματι στο Μεσολόγγι.

34. Πολιορκισμένος = πολιορκημένος, που πολιορκείται. Πολιορκούμενος = πολιορκητής, που πολιορκεί. Βλ. Απαντα 2π., σ. 166 και ΓΖ/1991, σ. 199. Σύμφωνα με τον Γ. Βελουδή ιδιωματικοί τύποι, στον τόμο: Μνήμη Ε. Τσαντσάνογλου, ό.π., σ. 165, και Ελληνικά 49/2 (1999) 324 και 343. Σύμφωνα με την Κ. Τικτοπούλου ίσως ιταλισμός από το assediati/assediati, Μνήμη Ε. Τσαντσάνογλου, ό.π., σ. 215.

το κάστρο μήτε το στρατόπεδο, μήτε τη λίμνη γιατί τα εσκέπαζε όλα τα πάντα μια καπνίλα σα πίσσα γιομάτη αστραπές βροντές και αστροπελέκια, – και ακατάπαυστα εσπιθοβόλουσε και άστραφτε. Και μη βλέποντας τίποτες ύψωσα τα μάτια μου, και είδα μες το(ν) καπνό μια γυναίκα (*dipingerla*)³⁵ και απλώνοντας τα χέρια στη λύρα με μια φωνή που ενίκαιε την ταραχή του πολέμου και που μου φαινότουνα πως θα την ακούνε νησιά και στεριές αρχίνησε να τραγουδάει τα ακόλουθα:

1η	A2	Το χάραμα επήρα Του ήλιου το δρόμο	
	B2	Κρεμώντας τη λύρα Τη δίκαιη στον ώμο	
	Γ1	Κι απ' όπου χαράζει Ως όπου βυθά κτλ.	(282,27*-40)
6η	IE1	Μιαν άλλη γρικάνε Στου εχθρού τον αέρα	
	ΙΣΤ1	Που φαίνεται να 'ναι Του αντίλαλου πέρα	
	ΙΖ1	Και ξάφνου πετιέται Με τρόμου λαλιά	
	ΙΗ1	Πολληώρα γρικιέται Κι ο κόσμος βροντά.	(279,1-8 [ανάποδα])

Z13 (λυτό πρόσθετο φύλλο: EB Φ101)

Και άρχισε με μια φωνή που ενικούσε την ταραχή του πολέμου †--† και που (μου) φαιν(ότουνα) πως ακουότ(ανε) στα πέρατα της Ελλάδος

Δ1 στεριές και νησιά: *si meta nell' ode*³⁶. (280,36-42)

EB Φ92

1η	A3	Το χάραμα επήρα Του ήλιου το δρόμο	
	B3	Και μόκρουζε η λύρα Η δίκαιη στο(ν) ώμο	(251,1-4)
2η	E1	που πέφτει στο(ν) κάμπο κι (ο) ήλιος τη(ν) παίρνει ³⁷	(251,5-6)

35. = ζωγράφισέ την.

36. = να μπει στην ωδή (ΓΖ/1944, σ. 112).

37. «Εύρες τόπο να βάλεις: Είμαστε σα τη δροσιά που πέφτει στο κάμπο κι απέκει τη παίρνει ο ήλιος», ΑΕ 261β,13-16.

EB Φ92

- 3η ΣΤ1 Παράμερα στέκει
Ο Άνδρας και κλαίει
- ΣΤ2 Παράμερα στέκει
Σουλιώτης και κλαίει
- Z1 Αργά το τουφέκι
Σηκώνει και λέει:
- H1 «Σε τούτο το χέρι
Τι κάνεις εσύ;
- Θ1 Ο εχθρός μου το ξέρει
Πως μου είσαι βαρύ».
- 4η I1 Της μάνας ω λαύρα·
Τα τέκνα τριγύρου
- IA1 Φθαρμένα και μαύρα
Σαν ίσκιους ονείρου·
- IB1 Λαλεί το πουλάκι
Στου πόνου την γη
- IG1 Και βρίσκει σπυράκι
Και (η) μάνα φθονεί (252α,1-16)
- 5η ID1 Προβαίνει και κράζει
Τα έθνη σκιασμένα· (252β,9-10)

EB Φ92

- 6η IE2 Γρικόουν να ταράζει
Του εχθρού τον αέρα
- IΣΤ2 Μιαν άλλη που μοιάζει
Τ' αντίλαλου πέρα
- IZ2 Και ξάφνου πετιέται
Με τρόμου λαλιά·
- IΗ2 Πολλήώρα γρικιέται
Κι ο κόσμος βροντά (252α,17-24)
- 7η IO1 Κι ω πείνα και φρίκη
Δεν σκούζει σκυλί! (252β,11-12)
- 8η K1 Αμέριμνον όντας
Του Αράπη το στόμα
- KA1 Σφυρίζει περνώντας
Στου Μάρκου το χώμα·
- KB1 Διαβαίνει και αγάλι
Ξαπλώνετ' εκεί

	ΚΓ1	Που εβγήκε η μεγάλη Του Μπάιρον ψυχή	(252β,1-8)
10η	ΚΕ1	Νά η μέρα προβαίνει Τα νέφια συντρίβει·	
	ΚΣΤ1	Νά η νύχτα που βγαίνει Κι αστέρι δεν κρύβει	(252β,13-16)
ΕΒ Φ92			
1η	Α4	Το χάραμα επήρα (Του) ήλιου το δρόμο	
	Β4	(Κρε) ³⁸ μώντας τη λύρα Τη δίκαιη στον ώμο	
(;)	Δ2	Στεριές και νησιά ³⁹	
ΤΡΙΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ			
(;)	Δ3	Στεριές και νησιά	
	Δ4	Στεριές και νησιά	(252β,22 και γ,1)
6η	ΙΕ3	Σκληρά περιπαίζει Στου εχθρού τον αέρα	
	ΙΣΤ3	Μια άλλη που (-έζι) Τ' αντίλαλου πέρα	(252γ,2-5)
6η	ΙΕ4	Χαμένη γρικάνε Στου εχθρού τον αέρα	
	ΙΣΤ4	Μιαν άλλη σα να 'ναι Τ' αντίλαλου πέρα	
ΕΒ Φ92			
6η	ΙΣΤ5	Η απάνθρωπη μοιάζει Τ' αντίλαλου πέρα	
	ΙΣΤ6	La crudele somiglia ⁴⁰	
	ΙΣΤ7	Σκληρά παρομοιάζει Τ' αντίλαλου πέρα	(252γ,9-17)
6η	ΙΕ 5	Νά κι άλλη ταράζει Του εχθρού τον αέρα	

38. Τρύπα στο χαρτί. Συμπλήρωσε ο Λ. Πολίτης.

39. Ο ποιητής χρησιμοποιεί το σημάδι της διαχωριστικής γραμμής εννιά φορές. Τις επτά για να διαχωρίσει στροφές. Την όγδοη ανάμεσα στους πρώτους τέσσερις στίχους της πρώτης στροφής και στο στίχο «στεριές και νησιά». Την ένατη σημαδεύει το τέλος του δεύτερου σταδίου συνθετικής επεξεργασίας ή, σύμφωνα με τον Πολίτη, της επεξεργασίας «με καθαρό και προσεγμένο γράψιμο».

40. Η απόδοση στα ελληνικά στον πρώτο στίχο της ΙΣΤ7.

- ΙΣΤ8 Που circolando⁴¹ μοιάζει
 Τ' αντίλαλου (-έρα)
 ΙΕ6 † - - † runto⁴²
 Στου εχθρού τον αέρα
 6η ΙΣΤ9 Νά κι άλλη που μοιάζει
 Τ' αντίλαλου πέρα·
 ΙΣΤ10 La crudele⁴³ (252γ,18-26)
 8η ΚΖ1 Ο Έρωσ χορεύει
 Μαζί με το Μάη (253,1-2)
 ΕΒ Φ92
 8η ΚΗ1 * * * * έρος
 Του ηλιού που γελάει
 ΚΖ2 Εχόρεψ' ο Έρωσ
 Μαζί με το Μάη
 ΚΒ2 Κι ο Αράπης αγάλι
 Ξαπλώνετ' εκεί
 ΚΓ2 Που εβγήκε η μεγάλη
 Του Bygon ψυχή.
 8η ΚΖ3 Εχόρεψ' ο Έρωσ
 Μαζί με το Μάη
 8η ΚΘ1 [†pregano† Isole e continenti]⁴⁴
 8η ΚΘ2 E risposero Isole e continenti.
 Il cielo è chiuso e non ode⁴⁵
 ΚΖ4 Εχόρεψε ο Έρωσ
 Μαζί με το Μάη
 ΚΒ3 Κι ο Αράπης αγάλι
 Ξαπλώνετ' εκεί
 ΚΓ3 Που εβγήκε η μεγάλη
 Του Bygon ψυχή. (253,3-23)
 9η(;) per l'anello dei nemici assediatori⁴⁶
 ΚΔ1 Σα πέλαο που βράζει (252γ,6-8)

41. «που τριγυρνώντας», ΓΖ/1944, σ. 112.

42. Δυσανάγνωστο, ό.π.

43. = Η σκληρή.

44. [†παρακαλούνε† Νησιά και στεριές].

45. = Και απάντησαν Νησιά και στεριές. / Ο ουρανός είναι κλειστός και δεν ακούει.

46. = για τον κύκλο των εχθρών πολιορκητών, P. Mackridge, «Οι μεταμορφώσεις των Ελεύθερων Πολιορκισμένων...», ό.π.

10. Σχολιασμός της αναλυτικής έκδοσης

Για να μην κουραστεί ο αναγνώστης (κάτι που το θεωρώ απίθανο να μη συμβεί σε μια τόσο εξειδικευμένη εργασία), φρόντισα να προσθέσω και ορισμένα νέα στοιχεία, που αφορούν την ερμηνεία ή τη διακειμενικότητα ορισμένων εικόνων. Επίσης απέφυγα τον αναλυτικό σχολιασμό όλων των ΘΜΕ για τον ίδιο λόγο.

10.1. Η διαδικασία σύνθεσης του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ. Παρατηρήσεις για τον τρόπο εργασίας του Σολωμού στο β' και στο γ' ΣΣΕ

Ο ποιητής καθαρογράφει με «σπάνιο τρόπο γραφής» (Πολίτης, ΑΕ 2,594) θεματικό υλικό οκτώ στροφών (= ΑΕ 252α, β1-21). Το ότι ο ποιητής καθαρογράφει, ίσως από κάποιο άλλο χειρόγραφο του που δεν σώθηκε, φαίνεται καθαρά και από τη χρήση της είσθεσης στο δεύτερο τετράστιχο των στροφών (=ΑΕ 252α,5-8, 13-16, 21-24/β,5-8). Η Ε. Τσαντσάνογλου επεσήμανε ότι η χρήση της είσθεσης αποτελεί «μία εκλέπτυνση που δεν τη συναντούμε παρά μόνο στα καθαρογραμμένα, άρα κατά κάποιον τρόπο οριστικοποιημένα, χειρόγραφα του Σολωμού» (Λανθάνουσα, 320, σημ. 32). Ο ποιητής κάνει χρήση της είσθεσης ακόμα και στο γ' ΣΣΕ (= ΑΕ 253,7-10, 20-23).

Στο β' ΣΣΕ όπου συνυπολογίζω και τους ένθετους στίχους στη ΓΖ (= ΑΕ 282, 15 και 34-39) καθώς και τους έξι στίχους του φ. 45α στο ΕΒ Φ92 (= ΑΕ 251,1-6), ο Σολωμός καταγράφει θεματικό υλικό για εννιά στροφές. Από τους 72 στίχους, που θα έπρεπε κανονικά να έχουν οι εννιά στροφές, επεξεργάζεται 39 μόνο στίχους. Ο όρος «επεξεργασία» συνιστά στη συγκεκριμένη περίπτωση κατάχρηση· μάλλον καθαρογράφει, παρά επεξεργάζεται. Το θεματικό του υλικό είναι ήδη επεξεργασμένο και μορφοποιημένο σε στίχους.

Ίσως, λοιπόν, να έχει προηγηθεί, σε κάποιο χειρόγραφο που δεν σώθηκε, ένα α' ΣΣΕ, όπου ο ποιητής επεξεργάστηκε το θεματικό υλικό του πεζού ιταλικού σχεδιάσματος, μορφοποίησε, δηλαδή, σε ελληνικούς λυρικούς στίχους κάποια θέματα που είχε αρχικά καταγράψει σε ιταλικό πεζό κείμενο. Σ' αυτή την υπόθεση συνηγορεί ο τρόπος εργασίας του Σολωμού στο αυτόγραφο τετράδιο Ζ11, όπως τον περιέγραψε η Ε. Τσαντσάνογλου, η οποία παρατήρησε ότι ο ποιητής καταγράφει πρώτα το θεματικό του υλικό σ' ένα πεζό ιταλικό σχέδιασμα και μετά το επεξεργάζεται σε ελληνικούς στίχους ή/και κινείται παλινδρομικά ανάμεσα σε πεζά ιταλικά σχεδιάσματα στίχων και σε επεξεργασίες των ίδιων θεμάτων στα ελληνικά (Λανθάνουσα, 174, 338, σημ. 26).

Σ' αυτή τη βάση, πιστεύω, υπόθεση για την ύπαρξη ενός α' ΣΣΕ σε χειρόγραφο, που επίσης δεν σώθηκε, οφείλεται η ιδιόμορφη εικόνα αυτής εδώ της έκδοσης· από το α' στάδιο σύνθεσης, που ήταν αρχικά ανεξάρτητο από τις επεξεργασίες της ΓΖ, πρέπει ο Σολωμός να περνάει σε ένα α' ΣΣΕ, κάτι που φαίνεται μόνο από τον τρόπο εργασίας του στο β' ΣΣΕ.

Στο γ' ΣΣΕ ο Σολωμός προσπαθεί να βελτιώσει επιμέρους τμήματα του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ, προσέχοντας να μη διαταράξει τη σειρά ακολουθίας των στροφών και το γενικό σχέδιο του ποιήματος. Το ότι προσέχει να μην κλονίσει τη σειρά ακολουθίας των στροφών φαίνεται καθαρά από τον χαρακτηριστικό τρόπο εργασίας του: Προσπαθεί να βελτιώσει το πρώτο τετράστιχο των στροφών 6 και

8, αφήνοντας άθικτο το δεύτερο τετράστιχο, το οποίο έχει στον έκτο και στον όγδοο στίχο τις αδύναμες ομοιοκαταληξίες που ανταποκρίνονται στους αντίστοιχους στίχους της συμπληρωματικής της 8ης στροφής. Επιπλέον, προσθέτει μια νέα στροφή, καταγράφοντας μόνον ένα στίχο της – «σα πέλαο που βράζει» (= AE 252γ,8) – και ένα συνοδευτικό του στίχου στοχασμό – «για τον κύκλο των εχθρών πολιορκητών» (= AE 252γ,6-7) – που δηλώνει μέρος του θεματικού της υλικού.

Σ' αυτό το «τελευταίο» ΣΣΕ το θεματικό υλικό που εισάγει ο ποιητής αντιστοιχεί σε πέντε στίχους. Ο Σολωμός εγκαταλείπει το παρέμβλητο τραγούδι (= Α' Σχεδιάγραμμα των ΕΠ) έχοντας επεξεργαστεί 44 στίχους που αντιστοιχούν σε δέκα στροφές (= 80 στίχοι).

10.2. Η γυναικεία μορφή στον δρόμο του Ήλιου

Η γυναικεία οπτασία «είναι σαν να έχει αφομοιώσει το χυμένο αίμα των αγωνιστών, σαν να έχει ζυμωθεί και πλαστεί και από το αίμα αυτό [...]»⁴⁷. Ακολουθώντας, ωστόσο, «το δρόμο του Ήλιου», διανύοντας την τροχιά του, είναι και σα να ταυτίζεται μαζί του, σα να γίνεται: γυναίκα-ποιητής-ήλιος. Αυτό μας παραπέμπει αφενός στην ιδέα (χριστιανική, ή μάλλον εκχριστιανισμένη, γιατί υπήρξε και πριν από το χριστιανισμό) μιας υπέρτερης θεϊκής αρχής ως «ηλίου της δικαιοσύνης», αφετέρου στις καθαρά λαϊκές παραστάσεις για τον παντογνώστη, «κοσμογυριστή ήλιο»⁴⁸.

10.3. Σχολιασμός ορισμένων ΘΜΕ

ΘΜΕ Γ: Ο Σολωμός δεν επεξεργάζεται αυτό το δίστιχο καθόλου. Το καταγράφει μόνο μια φορά: «Κι απ' όπου χαράζει / Ως όπου βυθά». Η απουσία του στο χφ EB Φ92 σημαίνει και την κατάργησή του. Ο ποιητής πιστεύω πως καταργεί τη ΘΜΕ Γ, επειδή δεν αποτελεί παρά ανάπτυξη μέρους της ΘΜΕ Α, του στίχου «Του ήλιου το δρόμο».

ΘΜΕ Ε: «που πέφτει στον κάμπο / κι ο ήλιος την παίρνει». Το ίδιο θέμα ο Σολωμός το επεξεργάστηκε και στο Β' Σχεδιάγραμμα των ΕΠ (= AE 407,1-2, 410,33, 412β,1-2). Πιθανή πηγή, σύμφωνα με τον Coutelle (*Formation*, 323), οι στίχοι του Κουτούζη:

Όσο βασταίνει η δροσιά πριν ήλιος ανατελνει
Τόσο βασταίνει κι η χαρά στου δυστυχή τα χείλη.

ΘΜΕ ΙΕ-ΙΣΤ: Οι στίχοι αυτοί εμφανίζονται στο γ' ΣΣΕ σε αλληπάλληλες επεξεργασίες. Πιστεύω πως ο Σολωμός θέλησε στις επεξεργασίες του γ' ΣΣΕ να απαλείψει το υποκείμενο του «γρικούν». Στις πρώτες δύο επεξεργασίες ο αποδέκτης του ήχου της σάλπιγγας είναι οι πολιορκημένοι. Στο γ' ΣΣΕ συναντούμε τέσσερις παραλλαγές. Στην ΙΕ3 («Σκληρά περιπαίζει») και στην ΙΕ5 («Νά κι άλλη ταραίζει»). Ο Σολωμός απαλείφει το υποκείμενο του «γρικούν», ίσως επειδή ταυριάζει καλύτερα στην πανοραμική περιγραφή του πολιορκημένου Μεσολογγίου από τη γυναικεία οπτασία.

47. Μ. Μερκαλής, «Λαογραφία και Φιλολογία. Η συμβολή της πρώτης στις λογοτεχνικές αναλύσεις της δεύτερης. Ένα παράδειγμα απ' τους Ελεύθερους Πολιορκημένους», *Αφιέρωμα της Π.Ε.Φ.*, Αθήνα 1998, σ. 53.

48. Μ. Μερκαλής, *ό.π.*, σ. 54.

Η λέξη «χαμένη» της ΙΕ4 πρέπει να γράφεται με -η και όχι με -οι, αν πάρουμε ως οδηγό μια επεξεργασία του ίδιου θέματος στο Β' Σχεδιάγραμμα των ΕΠ:

Χαμένη σάλπιγγα κι οκνή τους μαύρους ίσκιους κράζει
Κι αμέσως αποκρίνεται μιαν άλλη που της μοιάζει (412,11-12)

Η σάλπιγγα του εχθρού κοροϊδεύει στην αρχή τη σάλπιγγα των Πολιορκημένων Μεσολογγιτών μιμούμενη τον αδύναμο ήχο της· (έτσι και στην ΙΕ3 = «Σκληρά περιπαίζει / Στου εχθρού τον αέρα»).

Η ΙΣΤ αριθμεί δέκα παραλλαγές. Ο ποιητής ασχολήθηκε περισσότερο για τη βελτίωσή της. Ο Σολωμός προσπαθεί να βελτιώσει τους πρώτους στίχους της ΙΕ και της ΙΣΤ αφήνοντας σχεδόν όλες τις φορές τους δεύτερους στίχους αυτών των ΘΜΕ άθιχτους: «Στου εχθρού τον αέρα», «Τ' αντλάλου πέρα». Δεν φθάνει σε νέα συνθετική καταγραφή.

ΘΜΕ ΚΖ, ΚΗ: Αρχικά ο ποιητής αποφάσισε να αλλάξει το πρώτο τετράστιχο της 8ης στροφής (Κ1, ΚΑ1), ίσως επειδή το θέμα του δεύτερου τετράστιχου (ΚΒ1, ΚΓ1) δεν ήταν παρά μια επανάληψη του θέματος του πρώτου: ένα θέμα καταπάτησης τάφου (του Μπότσαρη στο πρώτο τετράστιχο, του Μπάιρον στο δεύτερο), και ακόμη επειδή δεν ήθελε να αλλάξει το δεύτερο τετράστιχο που έχει τις αναγκαστικές ομοιοκαταληξίες, τις συνδυασμένες με τις ομοιοκαταληξίες της συμπληρωματικής στροφής.

Ήθελε, λοιπόν, μια εικόνα παρόμοια, μια εικόνα αμεριμνησίας. Έτσι, υποθέτω, κατέγραψε τους δύο στίχους της ΘΜΕ ΚΖ: «Ο Έρωσ χορεύει / Μαζί με το Μάη» (ΚΖ1). Στη συνέχεια κατέγραψε βιαστικά όλη τη στροφή. Τη ΘΜΕ ΚΗ δεν την επεξεργάστηκε καθόλου· την κατέγραψε επειδή ήθελε άλλο ένα δίστιχο. Κατέγραψε, λοιπόν, την ομοιοκαταληξία «έρος» και το στίχο «Του ηλιού που γελάει». Μετά προσπάθησε ξανά να σκεφτεί το πρώτο δίστιχο της στροφής· πιθανότατα σκέφτηκε ότι η ΚΗ δεν είναι τίποτε άλλο από μια περιττή επανάληψη της ΚΖ. Γι' αυτό το λόγο ξαναγράφει την ΚΖ, ελαφρά τροποποιημένη, στη μορφή που της είχε δώσει όταν κατέγραψε όλη τη στροφή (ΚΖ2): Εχόρεψ' ο Έρωσ / Μαζί με το Μάη» (ΚΖ3). Αυτή τη φορά, όταν καταγράφει μεμονωμένα την ΚΖ3, επαναλαμβάνοντας απaráλλαχτα την ΚΖ2, πρέπει να σκέφτηκε περισσότερο τη θεματολογία του Α' Σχεδιασματος των ΕΠ και ποια θέματα είχε παραλείψει.

ΘΜΕ ΚΘ: Ύστερα από σύντομη σκέψη κατέγραψε πολύ βιαστικά ένα πεζό ιταλικό σχεδιάσμα στίχου [†παρακαλούνε† Νησιά και στεριές] (ΚΘ1). Το διέγραψε όμως αμέσως, γιατί – ειχάζω – θυμήθηκε ότι το θέμα της παράκλησης το είχε επεξεργαστεί στο (23ο) κεφάλαιο της ΓΖ.

Τέλος, κατέγραψε το θεματικό υλικό των δύο στίχων που του έλειπαν σε ιταλικά σχεδιάσματα στίχων, καταγράφοντας συνθετικά ολόκληρη την όγδοη στροφή. Στα ιταλικά σχεδιάσματα των δύο στίχων της στροφής αυτής συνοψίζει υπαινικτικά τα αλληλένδετα θέματα της διχόνοιας, της τιμωρίας και της θείας δικαιοσύνης:

Και απάντησαν νησιά και στεριές
Ο ουρανός είναι κλειστός και δεν ακούει·

Σ' αυτή τη ΘΜΕ (ΚΘ2) συναντούμε και το υλικό της ΘΜΕ Δ: «στεριές και νησιά».

Επίσης, γεννάται το ερώτημα «σε τι ή σε ποιον απάντησαν «νησιά και στε-

ριές»; Ίσως η ερώτηση να μη δινόταν στις επεξεργασίες του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ, αλλά στο (23ο) κεφάλαιο της ΓΖ. Ίσως η ερώτηση να δινόταν σε κάποια δέηση. Δεν φαίνεται πουθενά στις επεξεργασίες του Α' Σχεδιάσματος θεματικό υλικό σχετικό με δέηση, εκτός από το θεματικό υλικό της ΚΘ1, την οποία όμως ο ποιητής έχει διαγράψει. Ίσως στη δέηση της γριούλας στο (23ο) κεφάλαιο, που ο ποιητής λογάριζε να γράψει; Ίσως στο πρώτο διστροφικό σύμπλεγμα;

Η επανεμφάνιση του θεματικού υλικού του στίχου «στεριές και νησιά» στη ΘΜΕ ΚΘ δηλώνει, κατά τη γνώμη μου, τη διάθεση του ποιητή να συνδέσει αυτή τη στροφή με την αρχή του ποιήματος, να επανέλθει στο θέμα της θείας δικαιοσύνης και στα θέματα της διχόνοιας και της τιμωρίας που είναι αλληλένδετα. Με τα ιταλικά σχεδιάσματα της ΚΘ2 η γυναικεία οπτασία ανακοινώνει στον Ιερομόναχο ότι είναι θέλημα Θεού να πέσει το Μεσολόγγι σαν τιμωρία για τη διχόνοια.

11. Χρηστική έκδοση

Το πιο συζητημένο και δύσκολο σημείο του εκδοτικού προβλήματος των ανολοκλήρωτων έργων (του μεγαλύτερου δηλαδή και σημαντικότερου μέρους του σολωμικού έργου) είναι η σύνθεση ενός χρηστικού κειμένου, πράγμα που αποτέλεσε πάντα και τον φιλόδοξο στόχο σε κάθε αντιμετώπιση του εκδοτικού προβλήματος, είτε αυτή περιοριζόταν σε θεωρητική μόνο εξέταση είτε προχωρούσε και σε πρακτική εφαρμογή (Λανθάνουσα, 168).

Μια χρηστική έκδοση ενός Σολωμικού ανολοκλήρωτου έργου πρέπει «να περιορίσει στο ελάχιστο τον κίνδυνο να παρουσιαστεί παραπλανητική εικόνα των ποιητικών στόχων και των ποιητικών επιτευγμάτων του Σολωμού» (ό.π., 291). Η Ε. Τσαντσάνογλου έφθασε στο συμπέρασμα ότι για να κατορθωθεί ο προηγούμενος στόχος πρέπει ο εκδότης ως χρηστικό κείμενο να δώσει την τελευταία συνθετική καταγραφή του ποιήματος (ό.π., 292).

Στην περίπτωση του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ ο Σολωμός δεν έχει φθάσει, στις επεξεργασίες του γ', τελευταίου, ΣΣΕ σε νέα συνθετική καταγραφή του ποιήματος. Στο γ' ΣΣΕ ο ποιητής, σύμφωνα με όσα ως τώρα υποστήριξα, προσπάθησε να βελτιώσει κάποια μέρη του ποιήματος και πρόσθεσε θεματικό υλικό χωρίς να επιφέρει αλλαγές στο γενικό σχέδιο συνθετικής καταγραφής του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ, όπως το έχει διαμορφώσει στο β' ΣΣΕ. Γι' αυτόν τον λόγο θεώρησα επιτρεπτό να παρουσιάσω στη χρηστική έκδοση κείμενο και από τα δύο ΣΣΕ.

Θεωρώ βασικό κριτήριο για την κατάρτιση κάθε χρηστικού κειμένου τη διευκόλυνση της ανάγνωσής του, εφόσον κάθε χρηστική έκδοση απευθύνεται σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, και όχι μόνο σε επαγγελματίες φιλόλογους και ειδικούς της λογοτεχνίας. Έκρινα, λοιπόν, σκόπιμο να δώσω το πληρέστερο κείμενο που είναι δυνατόν, χωρίς όμως να παρα-

ποιήσω τους στόχους και τα επιτεύγματα του ποιητή. Η μοναδική λύση στα πολλά προβλήματα που προέκυψαν από αυτή τη μεθοδολογική αρχή, πιστεύω πως είναι ο εμπλουτισμός του κειμένου με υποσελίδες σημειώσεις, όπου αυτό είναι τελείως απαραίτητο⁴⁹.

Θεσσαλονίκη

ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

---

49. Σε εντελώς αντίθετες προτάσεις κατέληξαν η Α. Δ. Λαζαρίδου και ο Σ. Αλεξίου. Η Λαζαρίδου υποστήριξε ότι δεν έχουν καμιά σχέση οι επεξεργασίες του Α' Σχεδιάσματος των ΕΠ στο ΕΒ Φ92 με τις επεξεργασίες του ίδιου λυρικού ποιήματος στο Ζ13, 2+7 *Εισηγήσεις*, ό.π., σ. 74. Στον Αλεξίου «δεν φαίνεται σωστό ότι το Α' Σχεδιάσμα των ΕΠ γράφτηκε ειδικά για να ενταχθεί στη ΓΖ και επομένως δεν πρέπει να εκδίδεται μ' αυτή», *Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 233. Η αμηχανία του εκφράζεται ρητά: «Αν τελικά δεν παρεμβαλλόταν η "Ωδή" (Ελ. Πολ. Α'), ίσως η θεά θα έλεγε [...]', και προτείνει τα «λόγια της θεάς» στη ΓΖ να περιοριστούν στη φράση που μας διέσωσε η μνήμη του Πολυλά, ό.π., σσ. 457-458, 464-465, 468 και σημ.38, 491. «Όταν όμως ο κριτικός εκδότης δεν έχει πολλή εμπιστοσύνη στο γράμμα των κειμένων, είναι πολύ πιο δύσκολο να 'χει κανείς εμπιστοσύνη στη μνήμη οποιασδήποτε», Κ. Βάρναλης, «Η αξία του σολωμικού έργου», *Νέα Εστία Γ'* (1928) 105. (Για την ανθολογία του Αλεξίου βλ. εδώ τη σημ. 27)